

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Familielandbruget i fortid, nutid og fremtid

Landbohistorisk Tidsskrift

2011:1

Græsted S
3230 Græsted

Landbohistorisk Tidsskrift

Landbohistorisk Tidsskrift

2011:1

Familielandbruget i fortid, nutid og fremtid

Udgivet af Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.
Se nærmere information bagest i tidsskriftet.

Bidrag til tidsskriftet sendes til redaktionsadressen.

Redaktion:

- Lektor, ph.d. Mogens Rostgaard Nissen, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Engstien 1, 6000 Kolding, mnrn@hist.sdu.dk (redaktionsadresse)
- Museumsinspektør, cand. mag. Kristine Holm-Jensen, Textilforum, Museum Midtjylland, khj@herningmuseum.dk
- Adjunkt, ph.d. Jeppe Büchert Netterstrøm, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet, hisjbn@hum.au.dk
- Merete Bo Thomsen, studerende Syddansk Universitet, merth05@student.sdu.dk

Summaries sprogransket af Deborah Simonton.

ISSN 1604-4878
2011

Udgives med støtte fra
Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation
og Landbohistorisk Støttekreds

Produktion:
Specialtrykkeriet Viborg

Forsideillustration:

Et typisk husmandshushold i 1920'erne. Husmand Peter Hansen med kone og tre mindre børn foran det nyopførte husmandsbrug på Arnkilsøre i Rønhave-kolonien ved Sønderborg. Foto tilhørende Gunnar Solvang.

Indhold

Forord	7
--------------	---

Artikler:

Carsten Porskrog Rasmussen

Familie, brug og familiebrug - familie-, brugs- og husholdsformer i dansk landbrug 1500-2000	10
--	----

Ann-Christina L. Knudsen

Det tabte Paradis? - familiebruget som værdimæssigt grundlag for den europæiske landbrugspolitik efter 1958	44
---	----

Henning Otte Hansen

Familielandbrugets nutid og fremtid inden for dansk landbrug	77
--	----

Essay:

Heidi Alsing og Ib W. Jensen

Om Familielandbrugets betydning for dansk landbrug	104
--	-----

Forord

Redaktionen på Landbohistorisk Tidsskrift traf for et år siden den beslutning, at det ene af de årlige numre af tidsskriftet fremover vil være et temanummer. Det andet bind vil fortsat være et omnibusnummer. Vi blev også enige om, at det første temanummer skulle være om *familiebrug*. Det er der en række grunde til, men den vigtigste er, at netop familiebruget står som noget centralt og vigtigt for mange inden for landbruget. Det gælder på organisationsniveau, hvor både landboforeningerne og husmandsforeningerne op gennem årene har opfattet familiebrug og familieeje som noget meget centralt. Det gælder dog i mindst lige så høj grad hos de enkelte landmænd, hvor familiebruget gennem flere generationer har været opfattet som noget meget afgørende. Der er således knyttet en række positive konnotationer til familiebrugsbegrebet, som omfatter både økonomiske, politiske og ideologiske aspekter.

Vi har fra starten bedt tre forskellige forskere om at komme med hvert sit bidrag til forståelsen af familiebruget. I den første artikel *Familie, brug og familiebrug* kommer Carsten Porskrog Rasmussen rundt om forholdet mellem familie, husstand og brug fra omkring 1500 til i dag, både for gårde og huse. Det er en central pointe i artiklen, at den brede definition af familiebrug passer udmærket på det klassiske gårdmandsbrug fra 1400-tallet til omkring 1960. I den lange periode var gårdmandslandbruget typisk bygget op omkring et hushold, hvis kerne var et ægtepar og i reglen også deres børn, der alle var involveret i arbejdet på gården. Tilsvarende var husmandsbruget til en vis grad et familiebrug, men med det væsentlige forbehold, at den kernefamilie, som boede på gården, normalt ikke var fuldtidsbeskæftigede på deres brug. Og i perioden efter 1960 har udtrykket familiebrug mistet sin betydning i den forstand, at de fleste landbrug kun delvis har beskæftiget og forsørget familiens medlemmer.

I artiklen *Det tabte Paradis?* har Ann-Christina L. Knudsen fokuseret på *familiebruget* i landbrugspolitikken i det Europæiske Fællesskab. *Familiebruget* var således en vigtig faktor bag EF's landbrugspolitikks værdimæssige grundlag fra 1958 og i tiden derefter. Med sit blik rettet mod *familiebrugets* idé- og værdimæssige betydning tilføjes der en ny dimension i forhold til EF's landbrugspolitik, der normalt analyseres ud fra økonomiske og handelspolitiske perspektiver. Hun argumenterer også for, at bevarelsen af familiebruget politisk betragtet har været en central kilde for den europæiske kulturarv – også i det nye årtusinde.

Henning Otte Hansen har med artiklen *Familielandbrugets nutid og fremtid inden for dansk landbrug* problematiseret, hvad der i det hele taget forstås

ved udtrykket *familielandbrug*. Dette begreb er ikke så entydigt, som det umiddelbart kan forekomme. Ud over at referere til familiens deltagelse i arbejdet på gården og betydningen heraf – som også Carsten Porskrog Rasmussen har taget udgangspunkt i – indgår andre vigtige elementer som for eksempel familieeje, dispositionsret, uafhængighed og generationsskifte i opfattelsen af *familielandbrug*. Der argumenteres for, at væsentlige dele af det traditionelle familielandbrug gennem mange år har været under pres. Det gælder især i forhold til strukturudviklingen med færre, større og meget specialiserede landbrug, samt at landmændene i stigende grad vil fokusere på den erhvervsmæssige dimension i stedet for på de mere sociologiske aspekter om særlige værdier knyttet til det at være landmand. Otte Hansen argumenterer desuden for, at landmændene også i fremtiden vil bevare kontrollen over forædlingsindustrien, ligesom de traditionelle værdier knyttet til familielandbruget i vid udstrækning lever videre i gruppen af fritids- og hobbylandmænd.

Det sidste essay er skrevet af Ib W. Jensen og Heidi Alsing, der begge er tæt forbundet med Familielandbrugssektionen i Landbrug & Fødevarer – som henholdsvis formand og sekretær. De repræsenterer derfor den del af Landbrug & Fødevarer, der stammer fra organisationen Dansk Familielandbrug. Redaktionen har bedt dem om at skrive et indlæg om, hvorfor familiebrug – eller familielandbrug – historisk set har haft stor betydning for først husmandsforeningerne og siden familielandbruget. Der er således tale om et essay og ikke en fagartikel. I dette essay forklares det blandt andet, hvorfor navnet på årsmødet i 1993 blev til Dansk Familielandbrug og ikke – som det egentlig lå i kortene – Dansk Familiebrug. Det var ud fra et ønske om at signalere landbrug tydeligere. Som forfatterne understreger i essayet, så har ønsket om familie(land) brug helt siden husmandsforeningernes start stået centralt for foreningen og for Det radikale Venstre. Familielandbrugets *10 bud*, der opregnes til sidst i essayet, bærer et tydeligt præg af, at organisationen fortsat har et idealistisk syn på familiebruget: Der lægges vægt på, at landbruget er mere end blot produktion; at landbruget ikke udvikler sig til ensidigt industrilandbrug; at andelsvirksomhederne og principperne om solidaritet og sammenhold bevares; samt at indretningen af landbrugsproduktionen sigter mod at styrke familiernes trivsel og det gode liv på landet. Det er således en række traditionelle værdier, som familiedrevne og familieejede landbrug er blevet tillagt gennem årene, der lægges vægt på. Men det er samtidig forhold, som blandt andet de øvrige forfattere i dette nummer af Landbohistorisk Tidsskrift, ud fra forskellige argumenter, mener er ved at være passé.

I dette temanummer har vi i virkeligheden valgt at sidestille udtrykkene *familiebrug* og *familielandbrug*, selvom der naturligvis kan være forskellige betoning af indholdet. I redaktionen har vi ønsket at forholde os til, hvad der lig-

ger i disse værdiladede udtryk, og hvilken betydning de har haft gennem årene. Men naturligvis også, om det nu og fremover er relevant at tale om familie(land)bruget som kendetegnende for det danske landbrug, eller om det er udtryk for en romantisk fastholden af nogle traditionelle værdier, der var gældende for mange år siden. Vi håber, at vi med dette nummer af Landbohistorisk Tidsskrift kan være med til at åbne øjnene for denne problemstilling.

Siden det seneste nummer af Landbohistorisk Tidsskrift udkom i slutningen af 2010 har vi valgt at udvide redaktionen med endnu et medlem, idet specialestuderende ved Syddansk Universitet, Merete Bo Thomsen, er trådt ind. Samtidig har vi i redaktionen valgt at foretage en lidt klarere arbejdsdeling, så Kristine Holm-Jensen primært tager sig af opsætningen af tidsskriftet og varetager kontakten til trykkeriet, mens de øvrige medlemmer af redaktionen i højere grad står for at skaffe og redigere artiklerne.

God læselyst.

Kristine Holm-Jensen
Jeppe Büchert Netterstrøm
Merete Bo Thomsen
Mogens Rostgaard Nissen

Familie, brug og familiebrug

Familie-, brugs- og husholdsformer i dansk landbrug 1500-2000

Gennem de seneste årtier er ordet familiebrug blevet populært i forbindelse med dansk landbrug, og det ses brugt både om det klassiske husmandsbrug og om gårdmandslandbruget. Artiklen her følger forholdet mellem familie, husstand og brug fra omkring 1500 til i dag for både gårde og huse. Den viser, hvordan der opstod et stadig klarere skel mellem gårde og huse og efterhånden også mellem familie- og husstandsstrukturen. På gårdene blev husholdet større og større, især på grund af et stigende antal tjenestefolk, mens husmandshushold var små familier, der typisk kun bestod af far, mor og små børn. Denne ligning gik kun op, fordi en del husmandsbørn tjente på gårdene i deres unge år for siden at blive husmænd i voksenalderen. For gårdmandslandbruget betød det, at det var et husholdslandbrug i den forstand, at det havde langt det meste af sin arbejdskraft inden for husstanden, men at det kun var et familiebrug, hvis dette tages i så bred betydning, at det også kan rumme tjenestefolk.

I nyere tid er ordet *familiebrug* blevet ret almindeligt i forbindelse med landbrug, og én af landbrugets hovedorganisationer kaldte ligefrem sig selv *Dansk Familielandbrug* i 1993. Det har knap sin lige i andre erhverv. Familiefirma er ganske vist et ret udbredt ord, men dets modstykke inden for landbruget er ikke familiebrug, men slægtsgård. Familiefirma går på ejer- og lederkredsen, og et familiefirma kan sagtens beskæftige masser af fremmed arbejdskraft. Familiebrug handler om et landbrug, som drives af en families medlemmer i fællesskab med ingen eller begrænset fremmed hjælp. Fænomenet kendes også i andre brancher, men der er ikke sat ord på det. I det omfang, der overhovedet bruges ord som familiebutik eller familiepizzeria, går det på kundekredsen og ikke på dem, der driver virksomheden. Inden for landbruget er familiebruget derimod ikke bare en virksomhedsform, som har fået et særligt navn, men også noget, som mange har anset det for værd at kæmpe for. I 1985 hed det i de officielle bemærkninger til finansieringsreformen for landbruget, at den blandt andet skulle ”bevare familiebruget”, et ønske, som også blev udtrykt af SF-politikeren Inger Harms over for pressen.¹ At det overhovedet er et politisk mål, er langt fra givet. I de fleste andre brancher accepterer man, at firmaerne er store og ofte upersonligt ejede, og at den enkelte kernefamilies medlemmer for længst er holdt op med at have et arbejdsfællesskab om meget andet end tømningen af opvaskemaskinen. Der knytter sig stadig værdier til landbruget, som er anderledes end for resten af samfundet.

Familiebrug er dog ikke noget gammelt ord på dansk. I den monumentale 28 bind store *Ordbog over det danske sprog* fra 1918-56 forekommer det slet ikke, utvivlsomt fordi sprogforskerne endnu ikke havde registreret det, da det relevante bind udkom i 1922. Ordet kom med i et tillægsbind fra 1990'erne, som blandt andet henviser til en artikel i *Andelsbladet* 1940, hvor der stod: "*Udbyttet af Jordens Drift er størst i det lille selvstændige Familiebrug*".² Sagligt set kunne man lige så godt have skrevet husmandsbrug her, men man valgte altså et andet udtryk, som på én gang satte familien i centrum og samtidig var mindre entydigt i forhold til de skel, man traditionelt arbejdede med. At ordet ikke var helt indarbejdet, fremgår indirekte af behovet for at knytte tillægsord som "*lille*" og "*selvstændige*" til.

Nøjagtigt, hvornår udtrykket blev almindeligt, er ikke undersøgt, men vi skal formentlig et godt stykke efter Anden Verdenskrig. Gennembruddet ligger dog allersenenest omkring 1980. I det såkaldte *Korpus.dk*, der registrerer det danske sprog omkring 1990, er der mange eksempler på brug af familiebrug. I 1987 beskrev *Landsbladet* et åbent hus arrangement:

"Til besøgene havde man fra landboforeningen bedt fire brug om at tage imod, et familiebrug passet af mand og kone, to med en medhjælper og et større brug med fire medhjælpere. I busserne på vej til dem fortalte en landmand om, hvad man skulle se. Mange af deltagerne var nok mest optaget af familiebruget med 17 jerseykøer og 20 søer, passet af mand og kone".³

Landsbladet brugte her familiebrug i modsætning til brug med medhjælper, hvilket svarer ganske godt til det skel, der uofficielt havde gået mellem gårdmandslandbruget og husmandsbruget i første halvdel af 1900-tallet. Det kan derfor virke naturligt, at *De samvirkende danske Husmandsforeninger* i 1993 blev til *Dansk Familielandbrug*. Interessant nok skete det dog først, da det klassiske husmandsbrug snarere var blevet et fritidsbrug, hvis det ikke var nedlagt.

Ordet familiebrug kunne imidlertid også bruges bredere. I *Information* skrev Jesper Jerlang i 1989: "*Ønsker vi at bibeholde den nuværende landbrugsstruktur med familiebrug, eller skal vi satse på konkurrencedygtige industrilandbrug?*"⁴ Her synes ordet familiebrug også at dække det traditionelle gårdmandslandbrug. Det kunne så forklares ved, at de fleste landbrug faktisk blev drevet uden medhjælp i 1989, men intet tyder på, at forfatteren arbejdede med så præcis en definition. Det gjorde lovgiverne næppe heller, når der kunne være bred tilslutning til at "*bevare familiebruget*".

I 1989 greb Troels Dahlerup endda det nye populære ord og trak det 5-600 år bagud i tid. Han skrev om omlægningerne i dansk landbrug i 1300- og 1400-tallet som følge af den såkaldte senmiddelalderlige agrarkrise: "*Det virker rent ud sagt, som om det klassiske danske familiebrug, som har bestået helt til vor tid,*

opstår næsten tilfældigt som resultat af den store krise.” Det, Dahlerup betegnede som familiebrug, er den klassiske danske bondegård, ikke husmandsbruget, og han skrev i samme sammenhæng, at senmiddelalderens bondegårde ofte var så store, at fæstebonden har ”... haft hjemmeværende børn eller flere tjenestefolk til hjælp”.⁵ Dahlerups brug af begrebet er en anden end *Landsbladets* og *Dansk Familielandbrugs*, men den er ikke unaturlig. Også gårdmandslandbruget var i høj grad bygget op om en familie.

Formentlig krydses en snævrere og en bredere forståelse af begrebet familiebrug. Den snævre definition går tilsyneladende på det landbrug, der *udelukkende* var drevet af en families medlemmer, den brede på det landbrug, der var bygget op om et hushold og *overvejende* drevet af familiemedlemmerne i husstanden – eller måske blot på en mere eller mindre vag forestilling om landbrug som noget, en familie var fælles om. Men reelt er sådanne definitioner mere implicitte i de tekster, ordet forekommer i, end eksplicit formulerede. Og de er endda ikke særlig præcise. Den snævre definition afgrænser familiebruget opad, men ikke nedad. Er et lille deltidsbrug også et familiebrug? Det må de tidligere husmandsforeninger have ment, når *Dansk Familielandbrug* også i høj grad var en organisation for deltids- og fritidsbrug. Vælger man omvendt den bredere betydning, kunne man spørge, hvor meget familiens egen arbejdskraft skal udgøre af det hele for, at det er et familiebrug. Det er heller ikke klart hvor meget familie, der egentlig skal til. I *Landsbladets* udlægning tales om mand og kone, men ikke om børn. Er det nok? Og hvad med den enlige landmand med eller uden husbestyrerinde?

Målet med denne artikel er ikke at opstille nogen præcis definition og følge den for at afgøre, hvad der har været familiebrug og hvad ikke. I stedet vil den tage fat i det forhold, at der for både gårdmandslandbruget og husmandsbruget i århundreder har eksisteret sammenhænge mellem familie og brug og søge at klargøre disse. Målet er at følge gårdene og husene/husmandsbrugene over 500 år og se, *hvordan og i hvor høj grad* de har været bygget op om en familie til skiftende tider. Kernen i det vil være en analyse af det samlede *hushold*, som fandtes på en gård eller i et hus. Hvilke familieformer finder vi her? Og var der andre end familiemedlemmer i disse hushold? Men ud over at undersøge disse sammenhænge mellem familie og brug for gårdmandslandbrug og huse/husmandsbrug hver for sig, skal det også drøftes, hvilken sammenhæng der egentlig var mellem dem. Var der tale om to adskilte, uafhængige udviklinger inden for samme landbosamfund, eller betingede de i nogen grad hinanden?

Brug

Mens ordet *familiebrug* er nyt i dansk sprogbrug og knap fremkalder en entydig forståelse, er der andre ord, som i århundreder har kunnet bruges til at kate-

gorisere og ordne det danske landbosamfund. Det gælder særligt ord om forskellige slags brug. Her er *bondegård* eller bare *gård* på den ene side og *husmandsbrug* på den anden side gamle og velprøvede begreber. De siger ganske vist mere om fortiden end om nutiden, men er stadig levende i sproget. Søger man på Google, udløser *familiebrug* i begyndelsen af februar 2011 cirka 16.700 hits - hvoraf de fleste intet har at gøre med landbrug, men for eksempel handler om "hund til familiebrug" - mens *husmandsbrug* udløser 13.100 og *bondegård* 253.000.⁶ Her viser historien stadig sin magt.

Man kan argumentere for, at ordet bondegård eller bare gård i det meste af historien har været *det* vigtigste begreb i dansk landbrug. Det var i århundreder kendetegnen for dansk landbrug - og for nordisk landbrug, nordvesttysk landbrug og en del andre - at så stor en del af jorden blev dyrket af bondegårde eller det, man traditionelt opfattede som det *mellemstore landbrug*, modsat for eksempel det store landbrugs større dominans i England, dele af Østeuropa og Sydamerika eller de talrige småbrug i Sydvesttyskland, Sydfrankrig og så videre. Sådanne forskelle gør i øvrigt, at det danske brug af ord som *bonde* og *bondegård* ret uproblematisk lader sig oversætte til for eksempel svensk, norsk og (nord)tysk, men langt vanskeligere til fransk og engelsk. Den danske bondegårdsmodel er ikke enestående, men langt fra heller givet.

Engang var det ikke desto mindre god tone at mene, at dansk landbrug altid havde været bygget op omkring den mellemstore bondegård, og at der i grunden havde været de samme gårde i Danmark fra oldtiden til 1900-tallet. Disse havde oprindeligt været i bondeselveje, men blev fæstegårde i middelalderen, for så atter at overgå i selveje fra landboreformernes tid, mente man.⁷ Der blev rokket afgørende ved denne forestilling i 1960'erne af C. A. Christensen og Erik Ulsig, som påviste, at kirkens og stormænds ejendomme i 1200- og 1300-tallet især på Sjælland og i Østjylland var ganske anderledes opbygget end senere tiders landsbyer. De omfattede landbrug af meget forskellig størrelse, som var drevet af bønder – eller landbrugere - med meget forskellig status. Disse godser gennemløb imidlertid en omfattende omstrukturering i 1300- og 1400-årene, så de store gårde blev delt op og de mindste nedlagt eller sammenlagt. Samtidig fik bønderne en mere ensartet status. Næsten overalt blev resultatet den klassiske fæstegård og fæstebonde.⁸ Eller det, Dahlerup kaldte "*familiebrug*", vel nok fordi disse gårde var store nok til at kunne forsørge og beskæftige en familie, men som regel ikke større, end at de kunne drives af familiens mand, kone, børn og eventuelt nogle tjenestefolk. 15-20 % af gårdbrugerne var selvejere, men deres reelle forhold kom ikke til at afvige meget fra fæstebøndernes.⁹

Disse resultater har affødt en omfattende videnskabelig diskussion de sidste godt 40 år. Nogle forskere vil helt henvise forestillingen om mellemstore selvejer-gårde i den ældre middelalder til mytternes verden, mens andre mener, at så-

danne gårde fandtes ved siden af stormændenes ejendomme.¹⁰ Det falder uden for rammerne for denne artikel at diskutere dette nærmere. Det rækker at konstatere, at den mellemstore bondegård blev absolut dominerende i 1400-tallet, men næppe havde været det før. Heller ikke i Danmark har denne type været eviggyldig. Ikke desto mindre kan perioden fra 1450 til 1960 betegnes som bondegårdens epoke i dansk landbrugs historie, idet de i hele den periode stod for driften af 80-90 % af landets jord.

Det betyder dog ikke, at strukturen lå helt fast. Den blev tvært imod tilpasset til en voksende befolkning. Det skete på to måder: Ved deling af de bestående gårde og ved etablering af huse. Gårddelinger var udbredte både i Sønderjylland og Nørrejylland i 1500-tallet. Lejlighedsvis kan vi se, hvordan det foregik. I 1554 stadfæstede hertug Hans den Ældre en overenskomst mellem brødrene Peter og Jens Ketelsen - eller Keldsen - i Åstorp i Taps sogn nord for Haderslev. Brødrene aftalte, at de hver skulle have og bruge det halve af gården og tilsvarende deles om skat og afgifter.¹¹ I 1593-95 delte brødrene Peter og Hans Benniksen den store selvejergård Benniksgård i Rinkeæs sogn mellem Sønderborg og Flensborg. Peter fik stuehuset med stald, gårdplads og den ene abildgård, Hans fik smedehuset og den anden abildgård. Toften blev delt i en østlig og en vestlig del. Om resten fastslås blot, at de delte, så de skulle have lige del i jorden og lige part i forpligtelserne over for øvrigheden i form af indfæstning, "årlig pligt" (landgilde) og hvad, der ellers måtte blive krævet.¹² I begge tilfælde delte to brødre den fædrene gård i to dele, så de fik separate bygninger og marker, og de aftalte også at dele forpligtelserne udadtil. Der var dog en tendens til, at konger, hertuger og andre godsejere stadig noterede den oprindelige udelte gårds forpligtelser samlet. Delingen fremgår så kun af, at der var skrevet to bondenavne ved samme gård i jordebogen, hvis den overhovedet fremgår.

Tilsyneladende var gårddelinger meget udbredte i Jylland i 1500-tallet. I 1542 regnede skattelisterne for Haderslev og Tørring amter i det nordlige Sønderjylland med i alt 1.159 gårde, men der registreredes mindst 1.439 gårdbrugere.¹³ Der var altså to bønder på mindst hver fjerde gård. Det formelle gårdtal synes at gå tilbage til omkring midten af 1400-tallet. Siden da var antallet af brugere vokset med mindst 24 %. Gennem det næste halve århundrede blev nogle af delingerne gjort officielle, så man i 1597 regnede med 1.366 gårde på de to amters gamle gods, fraregnet det senere tilkøbte. Nu var der imidlertid 1.865 brugere, så der var sket en yderligere vækst på 23 %.¹⁴ Delingerne var fortsat, og myndighederne var stadig bagud med at tage konsekvensen af det. Helt sikker på vækstens forløb kan man ikke være, men i 1597 opkrævede man en bestemt afgift per bruger, så da havde man al mulig interesse i at holde styr på dem, så brugertallet her må være ret pålideligt. I 1542 virker det, som om regnskabsfø-

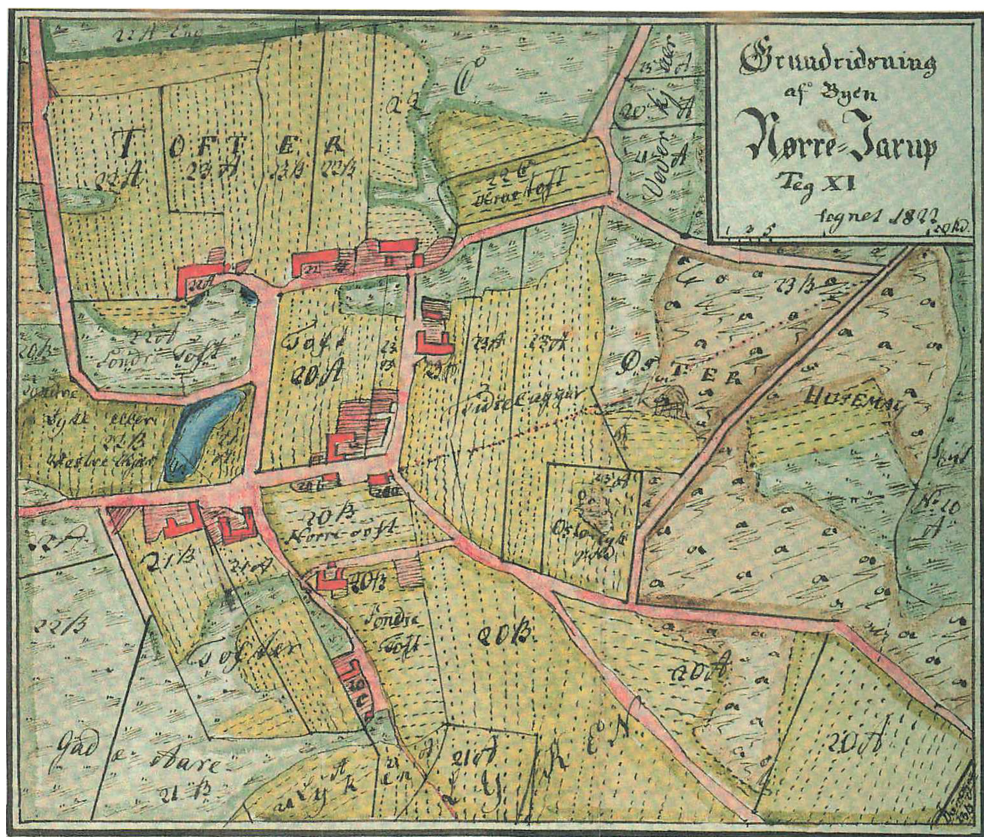
rerens også gjorde en del ud af at få med, hvis der var flere brugere på en gård, men her kan der være overset nogle, så vi muligvis skal placere flere gårddele før 1542. Også nord for Kongeåen er der markante tegn på gårddele. I Skast herred ved Esbjerg regnede man i 1599 og i 1662 med henholdsvis 475 og 484 gårde og knap 700 brugere.¹⁵ Her synes der at have været en vækst på næsten 50 % fra den senmiddelalderlige krises afslutning en gang i første halvdel af 1400-tallet frem til 1599.

Både i Sønderjylland og Nørrejylland forekom gårddele både på selvejgårde og fæstegårde. Delingerne er udtryk for, at bønderne i praksis havde stor indflydelse på arvegangen på gårdene, idet initiativet til dem kom nedefra. Det fremgår af, at konger, hertuger og godsejere tvært imod blev ved med at regne med de udelte gårde. Både sønderjyske hertuger og danske konger prøvede endda at forbyde delinger.¹⁶ Det havde længe begrænset effekt, men omkring 1600 synes gårddele at være hørt op. I Skast herred lå antallet af gårdbrugere fast fra 1599, og det samme gælder stort set i Sønderjylland. Fra da af blev den eksisterende gårdstruktur frosset fast.

Delingerne havde øget gårdtallet på den jyske halvø med måske 40-50 % på cirka halvandet hundrede år. Nogle gårde var blevet så små, at de reelt var en slags husmandsbrug, men i de fleste tilfælde var delingerne standset på et punkt, hvor en gård stadig var stor nok til at beskæftige og forsørge en familie. I Haderslev amt var der omkring 1710 i alt 2.396 brug, som blev kaldt gårde i jordebogen. Af dem havde kun 19 en udsæd på under to et halvt tønne korn, som cirka må svare til en kongerigsk vurdering på en tønne landgildehartkorn, og kun 255 gårde lå under fem tønner udsæd.¹⁷ Skast herred var derimod blevet domineret af smågårde på en til tre tønner hartkorn, men selv de fleste af disse var stadig reelt gårde.¹⁸

Da gårddele holdt op, var eneste mulighed for at skabe plads til flere familier at bygge huse med ganske lidt eller slet ingen jord. Den model er også kendt siden omkring 1500, men endnu i begyndelsen af 1500-tallet betød huse meget lidt. I Haderslev-Tørning amt var der i 1542 kun 87 betalere af en særlig husmandsafgift, de såkaldte forbedelsespenge, svarende til syv huse for hver 100 gårde.¹⁹ Det svarer meget godt til, at der på en række større kongerigske adelsgodser omkring 1500 typisk var ét hus for hver otte-ti gårde.²⁰ Det er tænkeligt, at der fandtes flere huse på bøndernes tofter, som godsejerne ikke havde registreret, men næppe særlig mange. Der er i hvert fald ingen spor af en talrig husmandsklasse i nogen bevaret kilde fra tiden.

Fra midten af 1500-tallet tog anlæggelsen af nye huse derimod til. I Haderslev-Tørning amt voksede antallet af husmænd, som betalte afgift til amtet, fra 87 til 539 mellem 1542 og 1597.²¹ I Skast herred var der i 1680'erne cirka 225 husmænd mod cirka 700 gårdmænd.²² Alt taler for, at de fleste var kommet til

Figur 1. I Sønderjylland afslører matrikelnumre i 1800-tallet ofte en landsbys udvikling helt tilbage til senmiddelalderen. Et eksempel er landsbyen Nørre Jarup nord for Aabenraa, tegnet af Pastor Peter Kier i 1822. Numrene 20, 21, 22 og 23 henviser til de fire gårde, byen rummede i senmiddelalderen, mens betegnelser som 21A og 21B viser, at den oprindelige gård siden var delt i to halvgårde. I alt var der først i 1800-tallet ni gårde, hvoraf én dog var flyttet ud. Hertil kommer tre huse, benævnt 20a, 20b (begge midt i) og 20c (længst mod syd), alle inden for gård nr. 20's toft. Gengivet efter Peter Kier: Atlas over Øster Løgum sogn, udg. af Tage Morsing, 1987.

efter reformationstiden. Tilsyneladende var der især i 1500-tallet en kraftig vækst i antallet af hushold. Antager man, at antallet af formelle gårde nogenlunde svarer til antallet af reelle hushold omkring 1450, var det samlede antal hushold fordoblet i Haderslev amt i 1597 og i Skast herred i 1662. Begge steder

fordeler den samlede vækst sig omtrent ligeligt på gårddele og anlæggelse af huse.

Resultatet var, at man i 1600-tallet både i Sønderjylland og i Nørrejylland havde fået en husmandsgruppe af betydelig størrelse, men den var dog forblevet klart mindre end gårdmandsgruppen. I Skast herred udgjorde husmændene kun knap 25 % af husstandene i 1680'erne, og i Haderslev amt udgjorde de endnu i 1708 omkring 30 %, kun lidt mere end i 1597, hvad der er ganske naturligt, da antallet af husstande var det samme.²³ Det hænger sammen med de demografiske katastrofer midt i 1600-tallet, som fik folketallet til at falde kraftigt både i det nordlige Sønderjylland og sydlige Nørrejylland, så man brugte de næste generationer på bare at komme tilbage til det gamle niveau.

På øerne forekom gårddele stort set ikke fra slutningen af 1400-tallet, så her skete hele væksten fra starten i husmandsgruppen, som derfor blev relativt langt større end i Jylland. Allerede ved år 1700 var der på Sjælland tre huse for hver fire gårde, og 70 år senere var antallet fordoblet, så der nu var næsten seks husmænd for hver fire gårdmænd.²⁴ Forskellen på den sjællandske og jyske udvikling må især skyldes forskelle i magtforholdet mellem bønder og godsejere. I Jylland kunne selv fæstegårde i praksis arvedeles i 1500-tallet, men på øerne synes godsejerne at have haft fuld kontrol over gårdenes overgang fra én generation til den næste, og de valgte at fastholde gårdene udelte. Det gjorde de vel at mærke, før hovedgårdene for alvor begyndte at vokse, så forklaringen er næppe det højere hoveritryk, som senere kendes fra Sjælland. Det kan derimod forklare, at godsejerne på øerne senere ofte egaliserede gårdene på deres godser for at skabe en standardgård af pænt stor størrelse.²⁵ Med tiden begyndte en del jyske godsejere at indrette deres godser på lignende vis.²⁶

Mellem øernes gårde og huse gik der et dybt skel. De fleste husmænd boede i *huse*, som kun for en mindre dels vedkommende kan kaldes *husmandsbrug*, idet de reelt ikke var landbrugsbedrifter. Den store matrikel fra 1680'erne registrerer i kongeriget cirka 13.000 huse med jord og cirka 9.000 jordløse. Det sidste tal er i øvrigt for lavt, og kun for de cirka 5.600 huse med mere end en kvart tønne hartkorn var jordtilliggendet i nærheden af at kunne forsørge en familie.²⁷ Også i Østjylland var der et tydeligt skel, idet husene typisk havde lige så lidt jord som på Sjælland, mens også østjyske halvgårde med typisk tre tønner hartkorn stadig klart var gårde. Kun i Vestjylland var grænsen mere flydende.

Skønt gårdene i Sønderjylland var af langt mere varieret størrelse end på Sjælland, var skellet mellem gårde og huse stadigt markant. I det store Haderslev amt registreredes omkring 1710 i alt 633 såkaldte landbol, hvilket var det lokale ord for huse eller husmandsbrug, og 273 inderster, som lejede sig ind hos andre, normalt i jordløse huse. Heraf havde 708 angivelig slet ingen agerjord, 141 kunne så op til én tønne korn, mens kun 58 kunne så mere end en tønne.

Kort sagt var mere end tre fjerdedele helt jordløse, og kun seks til syv procent havde så meget jord, at det kan være kommet i nærheden af at dække selv en meget lille husstands kornbehov. Da omvendt 99 % af gårdene kunne så over to en halv tønde korn, var der også her et klart skel.

Noget mere almindeligt var det, at husmænd havde en ko eller to og ét eller flere får. I Haderslev amt havde fire femtedele af alle landbolsmænd og to tredjedele af alle inderster mindst én ko.²⁸ Disse køer og får græssede på landsbyernes overdrev og fælledvange og var et ikke ubetydeligt tilskud til husmandsfamiliernes forsørgelse, men de var langt fra at være et tilstrækkeligt livsgrundlag, og de gør ikke husene til landbrugsbedrifter i andet end et meget marginalt omfang.

Den strukturelle udvikling i dansk landbrug fra 1450 til 1750 var således præget af bondegårdens fortsatte dominans som den brugstype, som drev langt det meste af jorden. I Jylland øgede man antallet en del ved gårddelinger, men ikke mere, end at en gård i de allerfleste tilfælde stadig kunne forsørge en familie. Det gav ikke plads til hele befolkningsvæksten. I stedet blev der bygget flere og flere huse, som kom til at rumme en stigende del af landbefolkningen.

Familier

Udviklingen i antallet af gårde og huse på landet hænger sammen med familiemønstret. Midt i 1800-tallet inddelte den franske antropolog Frédéric le Play familier i tre typer. Inddelingen byggede på, hvem der boede sammen og udgjorde en samlet husstand. *Storfamilien* var en enhed, som bestod over lang tid med skiftende medlemmer. Inden for samme familie kunne der være flere ægtepar i både samme generation - flere gifte søskende - og flere generationer efter hinanden. *Stamfamilien* var også en kontinuerlig enhed fra generation til generation, men rummede kun ét ægtepar i hver generation, for eksempel et forældrepar og deres ældste søn med hans kone og børn. Endelig er *kernefamilien* karakteriseret ved, at den er bygget op om ét ægtepar og i princippet kun varer fra ægteskabets indgåelse til ægtefællernes død. Modsat i de to andre familieformer anses et ægteskab for at skabe en ny familie.²⁹ I grove træk bruges inddelingen stadig. Forestillingen om stor- og stamfamilier passer godt til en forestilling om et stabilt landbosamfund med de samme gårde, for så kan ikke bare gården, men også familien være en kontinuerlig størrelse og de to være stabilt forbundne. I forhold til et landbosamfund indebærer en kernefamiliemodel derimod, at gården principielt overgår til en ny familie ved hvert generationsskifte – om end denne nye familie naturligvis kan være skabt omkring et barn af den familie, som var der før.

John Hajnal argumenterede i 1965 for, at der i ældre tid fandtes et geografisk skel i familieformer mellem det meste af Europa og resten af verden. Øst for linjen St. Petersborg-Trieste dominerede storfamilier, og her havde man en

lav giftealder og få ugifte voksne over en vis alder, mens der vest herfor var et system baseret på kernefamilier, høj vielsesalder og mange ugifte. Hajnal døbte det sidste det europæiske familiemønster. Peter Laslett har arbejdet videre med emnet og argumenteret for, at den såkaldte europæiske model havde sin mest udprægede udformning i Nordvesteuropa, hvor kernefamilier var enerådende og vielsesalderen meget høj. Laslett har videre fremhævet, at dette system var fremherskende i England helt tilbage fra 1300-tallet. Hverken såkaldte stor- eller stamfamilier betød noget videre her.³⁰

For Danmarks vedkommende har vi først sikker viden fra 1600-tallet, hvor vi begynder at have kirkebøger og i sjældne tilfælde mandtalslister, og fuldt overblik får vi først med folketællingerne, som begynder i 1760'erne. Familiemønstret i Danmark i 1600- og 1700-tallet levede i høj grad op til Lasletts beskrivelse af den nordvesteuropæiske model. Ægteskab var det samme som etableringen af en ny familie, og derfor blev folk i Danmark normalt først gift, når de kunne få foden under eget bord. Et dansk hushold rummede normalt kun ét ægtepar. Man finder ægtepar på aftægt, men så havde de normalt deres egen bolig på gården eller i huset, og vi finder enkelte indersteægtepar, som boede som lejere i andres bolig, men de udgjorde en ret marginal undtagelse. Giftealderen var høj. Både i 1600-tallet og 1700-tallet var den gennemsnitlige alder ved indgåelse af første ægteskab omkring 30 år for mænd og 28 for kvinder, i øvrigt tilsyneladende højere i Vestjylland end på øerne. På landet forblev vielsesalderen endda på dette høje niveau gennem stort set hele 1800-tallet.³¹

Absolut sikker viden om, hvor langt tilbage modellen går, har vi ikke. Helge Paludan har argumenteret for, at den var en naturlig følge af forandringer i samfundet i 1200- og 1300-tallet. Han argumenterer videre for, at Danmark var præget af den form, den franske sociolog Emmanuel Todd har kaldt den *absolutte kernefamilie*, og som også fandtes i England. Den er ifølge Todd karakteriseret ved, at husfaderen suverænt kan overgive arven – især gården – samlet til én arving. Ganske vist fandtes der ikke en sådan arveret i Danmark, men Paludan mener, at godsejeren her havde husfaderens rolle som den, der valgte, hvem der skulle have en gård.³²

Paludans model synes ikke at kende de jyske gårddelelinger og den reelle arvedelingsret, de var udtryk for, så måske går hans forestilling om den absolutte kernefamilie for vidt. Men han må have ret i, at selve kernefamiliemodellen har været altdominerende senest fra slutningen af 1400-tallet. Ellers lader de mange gårddelelinger og etableringer af huse sig ikke forklare. Desuden giver Paludans beskrivelse af forholdet mellem godsejere, gårde og familiemønstre ret god mening for Sjælland i hele perioden og for Jylland efter 1600. Det kan bidrage til at forklare, at familiemønstret var så ”nordvesteuropæisk”, som tilfældet var. Det, at gårde dels var ret vanskelige at få fat på, dels ikke på forhånd sik-

ret en bestemt arving, fremmede et system, hvor man længe affandt sig med en underordnet position og ventede med at gifte sig, til muligheden eventuelt bød sig. En dristig teori kunne i øvrigt være, at man i senmiddelalderen så en overgang fra en delvis storfamiliemodell til en ren kernefamiliemodell, hvad der kunne forklare den voldsomme gårdodelingsaktivitet, og at kernefamilien gradvis blev mere absolut, efterhånden som der blev stoppet for videre gårdodelinger. Foreløbig må det dog være en ren hypotese.

Hører tjenestefolk til familien?

Der er en markant mangel ved hele den model, som kobler familier og brug sammen. Den definerer familietyperne ud fra, hvilke beslægtede, samgifte og besvoglede personer, som fandtes i samme hushold. Den drøfter imidlertid kun i forbifarten, at et hushold kunne bestå af mere end familie. Her er tjenestefolk særligt interessante. Bjørn Poulsen har defineret tjenestefolk som *"personer, der ved aftale og mod løn er fæstet til forefaldende arbejde for en længere periode, i reglen et halvt eller et helt år. Kost og ophold hos arbejdsgiverne, husbonden, udgør en del af deres løn."*³³ Det er imidlertid også vigtigt, at tjenestefolkene, så længe tjenesteforholdet varede, fungerede som en underordnet del af husholdet og på en række punkter var underlagt husbonds myndighed. Danske Lov ligestillede flere steder husbonds forhold til børn og til tyende, og først og fremmest gav den ham udtrykkelig ret til fysisk at tugte begge grupper, dog ikke så meget, at de tog varig skade.³⁴ Tjenestefolk hørte ikke til familien, men de var entydigt medlemmer af det *hushold*, som snarere end familien var samfundets kerneenhed, og der havde de i princippet samme plads som hjemmeboende børn på samme alder. Blandt andet derfor er der grund til at se på de to grupper samlet.

Lejedrenge hos bønderne nævnes allerede i 1200-tallet, men formentlig blev tjenestefolk hos bønder først mere udbredte i senmiddelalderen. I første halvdel af 1500-tallet blev der ved flere lejligheder opkrævet en særlig skat af tjenestefolk i Sønderjylland. Ifølge de bevarede skattelister var der da tjenestefolk på hver tredje gård på Als og Ærø, omkring hver anden vestpå ved Ribe, men kun på hver syvende i det hedeprægede Gram herred midt i landet. De fleste af disse hushold havde kun én karl, pige eller dreng, men på Als og Ærø forekom der dog en del gårde med to eller flere tjenestefolk. I alt var der i gennemsnit i Sønderborg len omkring 0,4 tjenestefolk per gård, i Nordborg len 0,5. I dette område udgjorde karle og tjenestedrenge i øvrigt typisk 60-70 % af tyendet, pigerne 30-40 %.³⁵ Vi har ikke tilsvarende oplysninger fra kongeriget, men der er ingen grund til at tro, at der var flere tjenestefolk her. Alsiske gårde var lige så store som sjællandske, hoveriet var lavt begge steder, og de sønderjyske gårde snarest økonomisk førende.

100 år senere var der betydeligt flere tjenestefolk. Fra 1645 findes et skattemandtal for Sørbymagle og Kirkerup sogne på Sjælland. I de to sogne med 50 bønder var der i alt 21 karle og 19 tjenestepiger, altså i gennemsnit 0,8 tjenestefolk per gård – knap dobbelt så mange som på Als og Ærø et århundrede før. Hertil kommer ni hjemmeboende børn over 15 år. Det vil sige, at hvert gårdhushold i gennemsnit rummede tre personer over de 15: Mand, kone og en medhjælp, som i de fleste tilfælde var en lønnet karl eller pige. Hertil kommer i øvrigt 11 såkaldte inderster, der boede som lejere på gårdene, uden at det er ganske klart, i hvor høj grad de fungerede som en del af gårdenes hushold.³⁶

Antallet af tjenestefolk fortsatte med at vokse. I begyndelsen af 1700-tallet bestod et gårdmandshushold på Sjælland og Fyn af gennemsnitlig omkring seks personer, nemlig mand og kone, lidt over to hjemmeboende børn og henholdsvis 1,7 tjenestefolk på Fyn og 1,4 på Sjælland. Andre personer forekom kun i meget ringe omfang. Kun i Vestjylland var det helt anderledes. Her bestod et gårdmandshushold i gennemsnit kun af knap fire personer: mand, kone, 1,5 hjemmeboende børn, 0,2 andre familiemedlemmer og 0,3 tjenestefolk.³⁷ I 1787 var gårdhusholdene blevet endnu større. På landsplan var der i gennemsnit 6,9 personer i et gårdhushold. Ud over mand og kone var det 2,6 hjemmeboende børn, 1,7 tjenestefolk, 0,4 andre familiemedlemmer og 0,2 logerende. Sammenlignet med øerne i 1703-4 var der især blevet flere hjemmeboende børn og andre familiemedlemmer. Antallet af tjenestefolk var tilsyneladende konstant, men det skal huskes, at tallene fra 1787 dækker hele landet, så de er utvivlsomt også udtryk for et stigende antal tjenestefolk på øerne.

For 1787 har Hans Chr. Johansen opdelt de hjemmeboende børn efter alder. Langt de fleste var i alderen 0-14 år, men der var dog på hver gård i gennemsnit 0,6 hjemmeboende børn - stort set lige mange sønner og døtre - over 14 år. Tjenestefolkene er ikke opdelt på alder i tællingen, men langt de fleste var utvivlsomt 15 år eller derover.³⁸ Det betyder i virkeligheden, at gårdhusholdet ud over logerende bestod af tre næsten lige store generationer: mand-kone-generationen af mand, kone og eventuelt andre familiemedlemmer, medhjælpergenerationen af tyende og hjemmeboende børn over 14 år og endelig børnegenerationen af børn op til de 14 og eventuelt lejedrenge i samme alder. I gennemsnit var der godt to personer i hver af disse grupper. Af disse tre generationer dækker generationen fra fødsel til det fyldte femtende år og generationen fra det fyldte femtende år til brylluppet cirka lige lang tid i den enkelte persons liv, når vielsesalderen i gennemsnit var 28-30 år. Imidlertid var der på gårdene tre gange så mange børn hjemme under 15 som over denne alder. Det må betyde, at det for gårdmandsbørn nok var almindeligt at blive hjemme længere end til 15-års fødselsdagen, men ikke til man giftede sig. De fleste var ude at tjene en periode, og en betydelig del af de mange tjenestefolk var rekrutteret fra gårdmandsgruppen selv.

Den ældste sønderjyske folketælling fra 1769 viser stort set samme mønster i tre sogne omkring Aabenraa.³⁹ Der var mand og kone på næsten alle gårde, dertil nul til otte børn, nul til fem tjenestefolk og enkelte andre familiemedlemmer og beboere. I gennemsnit var gårdmandshusstandene dog her kun omkring seks personer, altså lidt mindre end i kongeriget. Meget af forskellen ligger i antallet af tjenestefolk, som svingede mellem 1,6 per gård i Hellevad sogn, over 1,4 i Øster Løgum til kun 1,0 i Varnæs birk. Samlet for de tre sogne er gennemsnittet godt 1,2, altså noget færre end i kongeriget. Endda indgår der i de sønderjyske tal et stort antal ret unge hyrdedrenge i Øster Løgum sogn, så for tjenestefolk over 14 år var forskellen snarest endnu større. Forklaringen er dels, at de hovefrifri sønderjyske gårde ikke i samme grad var nødt til at have både karl og pige som især sjællandske gårde, dels at der takket være gårddivisionerne var flere mindre gårde i de sønderjyske sogne. I Varnæs, hvor der var færrest tjenestefolk, var næsten alle gårde blevet delt siden reformationstiden.

Interessant nok havde de sønderjyske gårde imidlertid lige så mange hjemmeboende børn som de kongerigske. På de cirka 166 gårde i de tre sogne var der i alt 120 hjemmeboende sønner og døtre over de 14 år. Det er godt 0,7 per gård – en smule mere end i kongeriget. Det dækker formentlig over, at man først udfyldte pladserne som karl og pige med egne børn, hvis man da havde nogle i den rette alder, før man gik ud og lejede fremmed tyende. Da de sønderjyske bønder alt i alt skulle bruge noget mindre medhjælp end de kongerigske, kom de hjemmeboende børn til at udgøre en større andel.

alder	karle	piger	sønner	døtre
0-14	27	19	*	*
15-19	20	19	29	19
20-24	21	25	17	16
25-29	24	18	18	10
30-39	12	1	7	4
> 40	18	10	0	0
i alt	122	92	-	-
o. 14	95	73	71	49

*: ej optalt

Figur 2. Aldersfordeling for tjenestefolk og hjemmeboende sønner og døtre over 14 år på gårde i Øster Løgum, Hellevad og Varnæs sogne 1769. Kilde: LÅÅ, Folketællinger, Aabenraa amt 1769

Figur 2 viser forholdet mellem tjenestefolk og hjemmeboende børn i de forskellige aldersgrupper. Endnu i aldersgruppen 15-19 var der flest hjemmeboende børn, men derefter blev deres tal gradvis mindre, mens antallet af tjenestefolk voksede. I begyndelsen af trediverne forlod de sidste hjemmeboende børn hjemmet, hvorimod man fandt en del tjenestefolk i ganske moden alder. Disse tal viser, at de fleste gårdmandsbørn må være blevet i hjemmet til omkring de tyve år, og en del gjorde det helt, til de nåede vielsesalderen.

Mangel på tjenestefolk

Trods nuancerne repræsenterer både de kongerigske og de sønderjyske gårde samme model. I anden halvdel af 1700-tallet havde et gennemsnitligt gårdmandsbrug inden for sine vægge ud over mand og kone yderligere to medhjælpere over 14 år – en smule mere i kongeriget, en smule mindre i Sønderjylland. I princippet repræsenterer gårdenes arbejdsstyrke to generationer: De unge, ugifte medhjælpere og de gifte gårdmandsfolk.

Problemet var bare, at de to bærende principper for dette gårdmandshus hold ikke var i balance. En gårdmand blev normalt gift samtidig med, at han overtog gården, og med en vielsesalder på omkring de 30, giver det i gennemsnit omkring 15 år som medhjælp fra det fyldte femtende år til overtagelsen af en gård. Men den normale periode som gårdmand var længere. I Løjt sogn i Aabenraa amt, hvor bønderne som i det øvrige amt var selvejere og arvefæstere, har Jes M. Holdt registreret i gennemsnit 3,5 skift af gårdmand på gårdene mellem 1700 og 1799, hvilket svarer til, at en gårdmand i gennemsnit sad på gården i cirka 28 år.⁴⁰ Alt taler for, at det samme gælder de tre andre sønderjyske sogne, vi har set på, og det betyder, at der i gennemsnit var i alt fem til seks gårde ledige om året i de tre sogne, mens der var otte karle og hjemmearbejdende sønner i hver årgang blandt de 20-29-årige og ti per årgang blandt de 15-19-årige. I kongeriget var den gennemsnitlige fæsteperode noget kortere – omkring 20 år på Sjælland og 22-25 år i Jylland og på Fyn – så der opstod lidt oftere en ledig gård.⁴¹ Til gengæld var der flere tjenestefolk til at slås om pladserne. Begge steder var der for hver årgang kun brug for mellem halvdelen og to tredjedele af medhjælpergruppens mandlige medlemmer som gårdmænd. I alt væsentligt er forholdet det samme for kvinderne, hvor der nok blev lidt flere pladser ledige på et tidligt tidspunkt som følge af dødsfald i forbindelse med barsel, men også generelt var en lidt lavere vielsesalder og dermed færre år at tjene i. Det var ikke for alle tjenestefolk, at tjenestetiden var læreår, før de skulle have gård.

I nogen grad blev balancen opnået ved, at nogle blev ved med at være karl og pige langt efter de 30 år. Det var udbredt i det ene af de undersøgte sønderjyske sogne, men det er usikkert, om det også var almindeligt i øvrigt. I hvert

fald indebar det, at disse tjenestefolk normalt måtte acceptere at leve videre som ugifte i en underordnet position i husstanden. Det var næppe attraktivt for mange, og gårdmændene synes normalt også at have foretrukket yngre tjenestefolk. Det korte af det lange er, at langt det meste af gårdenes medhjælpsstyrke skulle hentes i aldersklassen 15-30, og at gårdene havde markant brug for flere i disse aldersgrupper, end de havde plads til sidenhen.

Derfor går der også gennem 1700-tallets samfund - og såmænd også meget af den senere tid - en evig jammer over, at landbruget manglede karle og piger. Det var et gennemgående tema, da de sønderjyske amtmænd i 1735 skulle indberette om den økonomiske tilstand i amterne. Fra Tyrstrup herred nord for Haderslev klages der over, at *"undersåtternes"* - det vil sige gårdmændenes - økonomiske tilstand blev forværret, fordi, *"de uundværlige tjenestefolk i denne tid bliver meget sjældne og kræver en langt højere løn end forhen.... hvortil den arme husbond også ofte må lide under, at karlen møder ham meget uforskammet, dadler hans mad."* Bønderne turde ifølge amtmanden ikke sætte karlene på plads, da gårdmanden *"altid frygter, at hvis han lod karlen straffe af øvrigheden for dette, fremtidig vanskeligt ville få fat på en anden"*. Fra Hvidding herred ved Ribe klages også over, at det er dyrt at få tjenestefolk, men samtidig siges der at være for mange indbyggere, især husmænd og inderster, da *"til stadighed mere og mere voksende antal af disse næsten falder det offentlige og landsbyerne til last i henseende til græsning, brændsel og andet."*⁴² Landbruget krævede ikke bare arbejdskraft, men karle og piger. Gifte arbejdere med egen husstand var derimod uønskede, skønt de jo også repræsenterede en mulig arbejdskraft. I 1768 jamrede kongerigske godsejere over, at tjenestefolkene krævede for meget i løn, og de foreslog både maksimallønninger og fæste for et helt år ad gangen.⁴³

Disse røster fra samfundets overklasse viser, at deres ideal var et husholdslandbrug, som rådede over den nødvendige arbejdskraft inden for sine egne vægge. Mange steder skulle gårdene endda ikke bare rumme den arbejdskraft, de selv skulle bruge, men også den, der skulle dyrke herregårdens marker ved hoveri. Og den arbejdskraft skulle ud over bønder og bondekoner bestå af sønner og døtre eller karle og piger, der boede ugifte i bondens hushold. Om det var det ene eller det andet, var næppe afgørende, men derimod, at arbejdskraften skulle være en del af husholdet. Systemet byggede for så vidt på den "absolutte kernefamilie", men selv med en vielsesalder så høj som 30, gik regnestykket ikke op, hvis landbosamfundet kun havde bestået af gårdmandsfamilier. De kunne ikke levere tjenestefolk nok, og især var der ikke gårde nok til alle tjenestefolk, når de nåede vielsesalderen.

Ikke desto mindre fandtes denne model ikke bare i hovedet på godsejere og amtmænd, men også på bønderne selv, og den overlevede både overgangen til selveje og gårdmandshoveriets afløsning i første halvdel af 1800-tallet. Gårdmands-

hushold i kongeriget havde i gennemsnit nøjagtig samme størrelse i 1840 som i 1787. Eneste væsentlige forandring var, at der var blevet lidt færre mindre børn og til gengæld flere hjemmeboende børn over 14 år – nu 0,9 mod 0,6. Efter at kongerigske bønder var blevet selvejere eller havde fået tryggere fæsteforhold, var de gået over til at holde sønner og døtre hjemme i længere tid. Denne øgede ”familiegørelse” af bondehusholdet var ikke et udtryk for en mere primitiv økonomi, men tvært imod for en tryggere. Det ændrede sig imidlertid igen i løbet af anden halvdel af 1800-tallet. Fra 1840 til 1890 faldt antallet af hjemmeboende børn over 14 år igen til 0,7, men til gengæld steg antallet af tjenestefolk til 2,2.⁴⁴ Der ligger heri muligvis en påvirkning fra en ny tid med teknologiske fremskridt, som gjorde, at man lagde mere vægt på, hvad man kunne lære ved at være hjemmefra og se andre måder at gøre tingene på. En anden forklaring kunne være, at gårdmandsbørn nu ikke bare delte ungdomsårene mellem den fædrene gård og tjenesteforhold, men også brugte tid på høj- og landboskoleophold.

Samtidig er det imidlertid et udtryk for, at husholdslandbruget kulminerede sidst i 1800-tallet. Arbejdsstyrken var fortsat med at vokse inden for gårdhusholdet. Hvor gårdmandsgruppen i 1600-tallet havde været mere talrig end medhjælperne, og der i 1700-tallet havde været paritet mellem de to grupper, havde mand og kone nu i gennemsnit næsten tre medhjælpere over 14 år til rådighed.

Figur 3. Et typisk gårdmandshushold på Astrup Nedergaard syd for Århus omkring 1920. Familien Svendgaard omfattede mand, kone, fire mindre børn og mandens far; med til husstanden hørte også to tjenestepiger. På billedet ses de meget betegnende længst ude i siderne - de er med i husholdet, men ikke dets midtpunkt. Foto: Solbjerg Lokalarkiv.

Til gengæld var der blevet noget færre andre familiemedlemmer og logerende, så den samlede arbejdsstyrke på gårdene voksede måske ikke lige så meget, men selve modellen af mand, kone og tjenestefolk og børn var yderligere styrket. Efter 1880 begyndte antallet af tjenestefolk på landet dog at falde, men foreløbig ikke i et omfang, der grundlæggende ændrede landbrugets måde at organisere hushold og arbejde på.⁴⁵

Det er særdeles bemærkelsesværdigt. Ved samme tid brød denne husholdsmodel sammen inden for andre brancher. Den havde trods alt også haft en væsentlig betydning inden for handel og håndværk, men her gik udviklingen nu stærkt i retning af adskillelse af hushold og arbejdssted for ikke-selvstændige. I byerne var det først og fremmest det huslige tyende, som fortsatte med at indtræde som underordnede i en husstand og dermed i princippet afgive kontrollen over næsten hele sin hverdag, mens industriens, handelens og håndværkets arbejdere havde en adskillelse mellem hjem og arbejdssted og arbejdstid og egen tid.

I landbruget levede husholdsmodellen derimod i bedste velgående, skønt dens indbyggede ubalancer kun blev større. Det var stadig helt overvejende de unge årgange, som blev beskæftiget som tjenestefolk. Både i 1870 og 1901 var mere end to tredjedele af alle tjenestefolk i aldersgruppen 15-24 år, og kun omkring 10 % var over de 30.⁴⁶ At være karl og pige var en livsfase, ikke en livsstilling.

Når antallet af tjenestefolk per gård voksede, og husbond og madmor samtidig kunne se frem til at leve længere, blev den andel af karle og piger og hjemmeboende sønner og døtre, som kunne se frem til at blive gårdfolk, mindre og mindre. For flere og flere blev årene som karl og pige ikke en slags læreår før overtagelse af egen gård, men syv år for Lea, uden at der fulgte nogen Rakel bagefter. Det gjaldt næsten alle dem, der ikke var født på en gård, men såmænd også en del af dem, som var. Allerede i første halvdel af 1800-tallet gik den sociale mobilitet på landet stort set kun nedad. Ganske mange gårdmandsbørn endte i husmandsklassen, mens kun ganske få husmandsbørn blev gårdfolk.⁴⁷

Husmandshushold

De sønderjyske amtmænd så husmændene som et unødvendigt onde i forhold til det gårdmandslandbrug, som betalte skatterne, og som de derfor fokuserede på. De tog imidlertid fejl. Uden husmændene kunne gårdmandslandbruget ikke have udviklet sig, som det gjorde i 1700- og 1800-tallet. Gårdmandslandbrugets store forbrug af medhjælpere krævede, at disse havde et sted at komme fra og et sted at gå hen.

Denne sammenhæng mellem gårdhushold og huse fremgår reelt også, når man betragter husholdene i de mange huse på landet. I 1704-5 omfattede husmandshushold på øerne kun 3,6-3,7 personer i gennemsnit, nemlig mand og

kone og cirka 1,6 hjemmeboende børn og i ganske sjældne tilfælde en enkelt tjenende person. I Vestjylland var husmandsfamilierne end ikke kernefamilier, men bestod kun af 1,6 personer – i over halvdelen af tilfældene en enlig kvinde med eller uden børn. I 1787 lignede landsgennemsnittet stort set mønstret fra øerne først i århundredet. Et husmandshushold bestod normalt af mand og kone, 1,3 hjemmeboende børn op til 14 år, 0,2 hjemmeboende børn over 14 år, 0,1 tyende og 0,2 andre – i alt 3,9.⁴⁸ Det normale husmandshushold bestod altså næsten udelukkende af mand, kone og eventuelt mindre børn. Tjenestefolk var der ikke brug for, men også egne børn forlod husstanden senest omkring de 15 år. Husmandsbørn udgjorde en ikke ringe del af gårdenes tyende. På dette punkt var forholdene i øvrigt stort set de samme i Sønderjylland. I de tre undersøgte sogne var der hos 116 familier betegnet kådnere – et sønderjysk ord for husmænd - inderster, daglejere og lignende kun ni tjenestefolk, 12 hjemmeboende sønner og 19 døtre over 15 år.⁴⁹ Gruppen af karle, piger og hjemmeboende børn over 14 år var altså i gennemsnit kun på 0,3 person som i kongeriget – eller sagt på en anden måde: Der var ud over mand og kone kun en person over 14 år i mindre end hver tredje husmandshusstand.

Det betyder, at man kun tilbragte to af livets tre hovedfaser i husene. I husmandshjemmene blev en del af de senere karle og pige født og forsørget i deres barneår. Når de nåede arbejdsdygtig alder, blev de afleveret til gårdmandslandbruget, hvor de indtrådte som tyende i deres ungdomsår og tidlige voksenår, for så atter at blive udskilt herfra, når de giftede sig. Godsejere, myndigheder og gårdmænd søgte at holde de unge på gårdene som karle og piger længst muligt, men hovedreglen var, at folk giftede sig omkring de 30 år, forlod gårdene og stiftede egne hjem, og skønt både godsejere og bønder holdt igen, blev der dog flere huse og dermed plads til flere husmænd.

En ting var imidlertid at få hus, noget andet at få et levebrød. Som allerede nævnt kunne de færreste husmænd i 1700-tallet hente blot den væsentligste del af indtægten ved eget landbrug. Disse husmandshusstande havde et blandet indkomstgrundlag, men centralt var dels forskellige former for håndværk, dels daglejerarbejde for bønderne. Hvor meget de enkelte indtægtskilder betød, ved vi ikke. I datiden skiftede man mellem blot at registrere folk som *husmand* eller *inderste* på den ene side og at bruge erhvervsbetegnelser som *daglejer*. For eksempel registrerede præsten i Varnæs i 1769 et større antal personer som *daglejer*, mens præsten i Hellevad generelt foretrak betegnelsen *inderste*. Det er vanskeligt at sige, hvilken reel forskel, der lå i det. I Varnæs må præsten have betragtet daglejerarbejde som så almindeligt for de fleste husmænd, at han karakteriserede dem ud fra det, men der er kun få spor af, hvordan og hvor meget daglejere arbejdede for bønderne. I selve begrebet daglejer ligger, at der var tale om uregelmæssigt arbejde. Arbejdere med egen husstand, men fast ar-

bejde, synes at være en undtagelse inden for gårdmandslandbruget, men forekom dog hos storbønder i Haderslev amt. Storbonden Andreas Petersen i Hejls havde mindst én husmand, som arbejdede fast for ham og boede til leje i et af hans huse, i perioder endda flere.⁵⁰ Det minder om forhold, der blev udbredte ved kongerigets godser i 1800-tallet, men i 1700-tallet trak godserne mest på hoveri fra gårdene og havde kun begrænset brug for faste husmænd.

Fra huse til husmandsbrug

Ved landboreformerne blev husmændene nogle steder kompenseret for deres mistede græsningsret på landsbyens fælleder med små jordlodder. Andre steder købte husmænd smålodder af gårdmændene efter udskiftningen, så i 1801 havde cirka to tredjedele af alle husmænd noget jord.⁵¹ I 1835 var der på landet knap 64.000 huse med jord og godt 25.000 uden.⁵² Husene var ved at blive husmandsbrug. I sammenhæng hermed skete der også en forandring i sprogbruget. I 1700-tallet var en husmand bare en mand på landet, som havde fæstet eller lejet et hus. I løbet af 1800-tallet blev begrebet husmand gradvis forbeholdt dem, der havde et hus med jord, mens de øvrige blev betegnet som landarbejdere.

Op gennem 1800-tallet voksede underklassen på landet. Det samlede antal af huse steg fra cirka 90.000 i 1835 til cirka 162.700 i 1894. Også mange af de nye huse fik en jordlod. I 1894 var 26 % af husene jordløse, 17 % havde en smule jord, men for lidt til en ko, mens andre 17 % havde jord til én ko, 19 % til to og 21 % til tre.⁵³ De fleste i landbrugets underklasse havde *noget* jord, men de færreste *nok* jord til at leve af. Billedet var ikke radikalt anderledes i 1904. Da var der 20.000 brug med over 18 tønder land, men under en tønde hartkorn, som reelt var små gårde, cirka 36.000 brug med seks til 18 tønder land, som man normalt har kunnet leve af, cirka 42.000 brug med et til seks tønder land, som typisk var bierhvervsbrug, og 50-70.000 huse uden jord.⁵⁴

I meget af det øvrige samfund kom den politiske og sociale kamp til at handle om at skaffe arbejderne ordentlige vilkår som arbejdere. Arbejdsgiverne havde for længst forladt modellen med arbejdere inden for husstanden, og industriens arbejdere drømte sjældent om at blive selvstændige. Dette slog kun i meget ringe grad igennem i landbruget. Først i 1907 blev der stiftet en fagforening for landbrugets arbejdere, og den måtte reorganiseres i 1915. Det lykkedes gradvis at komme op på cirka 28.000 medlemmer i 1934, men det var en lav organisationsgrad, når der var næsten 200.000 lønmodtagere i landbruget.⁵⁵ Gårdmandslandbrugets foretrukne fremmede arbejdskraft var stadig ugifte karle og piger, som var en del af husstanden.

Fordi muligheden for at få et stabilt lønarbejde for en gift landarbejder var dårlig, og fordi en så stor del af den gifte underklasse på landet dog havde noget jord, var drømmen for det meste af landbounderklassen stadig at få jord selv og

helst så meget, at man kunne leve af det. Sådanne politiske kampe for at skaffe jord til udstykning foregik mange steder i Europa. I Danmark kom et første vigtigt skridt med udstykningsloven af 1899. Både godsejere, gårdmænd og husmænd havde tilsluttet sig ideen om udstykning, men med forskellige motiver og derfor forskellige holdninger til, hvad der skulle gøres. Lensgreve Danneskiold-Samsøe udtrykte markant godsejernes interesser, da han sagde, at det *"oprindeligt havde aldeles ikke været hensigten at skabe lykkelige, selvstændige Hjem"*, men at fastholde arbejdskraften på landet. Husmændenes repræsentanter havde derimod kæmpet for netop at skabe brug, man kunne leve af. Resultatet blev et kompromis på tre en halv til fem tønder land middel jord.⁵⁶ Tyve år senere kunne den radikale regering tage et nyt spring fremad med en række love fra 1919, som i fællesskab fremmede udstykning. Brugsstørrelsen var nu fastsat, så en familie lige akkurat skulle kunne leve af ejendommene. Justitsminister Zahle udtalte, at det var et mål *"at skaffe Landarbejderne adgang til at danne selvstændige Hjem, at modvirke Arbejdsløsheden og at modvirke Indvandringen fra Land til By"*.⁵⁷ Disse mål er bemærkelsesværdige. Dels er det ikke givet, at det skulle være et mål at holde folk på landet, dels er udtrykket *"selvstændige Hjem"*, som både den konservative lensgreve og den radikale minister tog i sin mund, værd at hæfte sig ved. Det koblede ønsket om selvstændighed til forestillingen om et hjem, som ellers i andre samfundssammenhænge knyttede sig til det familieliv, der lå *uden for* arbejdslivet, men her gjaldt det netop et brug, der kunne *forene* arbejdet og privatlivet.

Figur 4. Et typisk husmandshushold i 1920'erne. Husmand Peter Hansen med kone og tre mindre børn foran det nyopførte husmandsbrug på Arnkilsøre i Rønhave-kolonien ved Sønderborg. Foto tilhørende Gunnar Solvang.

Over de følgende årtier blev der oprettet tusindvis af nye husmandsbrug på typisk fem til 10 tønder land middelgod jord eller tilsvarende. Disse nye husmandsbrug var familiebrug i en meget direkte betydning af ordet. I Rønhavekolonien ved Sønderborg, som blev oprettet 1925-26, var den gennemsnitlige husstand konstant på mellem fire og fem personer i koloniens første 25 år. I de første år bestod husstandene af mand, kone og mindreårige børn, men som børnene voksede til, fandt man også en del børn over 14 år på husmandsbrugene, så der fra 1935 til 1950 konstant var lidt over ét barn over de 14 per brug. De var noget ujævnt fordelt, men i 1940 havde 17 af 27 brug faktisk hjemmeboende børn over 14 år. En stor del af disse hjemmeboende børn var imidlertid ikke primært beskæftiget på husmandsbrugene, men i stedet i lære og boede så bare hjemme, til de var udlært. Ellers var det reglen, at de skulle ud at tjene efter konfirmationen.⁵⁸ Det nye husmandsbrug var et familiebrug for den snævre kernefamilie af mand, kone og mindreårige børn. Det kneb endda at forsørge den ved bruget alene. Mange husmænd havde en biindtægt udefra. Et klassisk eksempel var mælketuren for mejeriet. Det er dog også slående, at de husmænd, Gunnar Solvang har interviewet, så dette som et nødvendigt onde. Idealet var, at man kunne leve af bruget alene.⁵⁹

Det betød, at familiefORMEN på husmandsbrugene stort set var den samme som i husene før 1900: Mand, kone og mindreårige børn. De nye husmandsbrug tilbød et bedre liv for dets voksne beboere, men de gav ikke plads til husmandsfolkets ungdom, som i stedet fandt beskæftigelse ved gårdmandslandbruget, der stadig havde brug for flere medhjælpere, end der siden var plads til på gårdene. Der var således en stadig udveksling mellem de to dele af landbosamfundet over et livsforløb.

Da gårdmændene blev husmænd

Husmandsudstykningerne bidrog faktisk til at holde folk på landet. Der har aldrig nogensinde været så mange, som levede af landbrug, som i første halvdel af det tyvende århundrede. Når husmødre, mindre børn og andre uden egen registreret indkomst regnes med til at leve af det erhverv, hvorfra en familie fik sin hovedindkomst, passerede antallet af personer, som levede af landbrug, en million i 1910 og holdt sig derover til efter 1950.⁶⁰ I 1940 var der 209.100 landbrug, og man regnede med 176.400 landmænd med landbrug som hovederhverv. Landbrugets beskæftigelse blev opgjort til 477.300 heltidsstillinger, hvoraf ejerne selv leverede 169.400, børn og andre familiemedlemmer 109.300 – heraf 12.700 på 14 år, resten derover – tyende 156.000 og fremmed medhjælp med egen husstand 42.600.⁶¹ Konerne er stort set ikke regnet med. Regner vi også dem med, når vi næsten 650.000, hvoraf de selvstændige landmænd og deres koner udgjorde godt halvdelen, mens næsten hele resten bestod af hjemmeboende børn og tyende. Landbruget var stadig et husholdslandbrug, hvor lønarbejdere med

egen husstand fortsat kun spillede en meget beskednen rolle. De mange nye husmandsbrug havde hjulpet noget på balancen mellem medhjælpergenerationen, som nu var på cirka 250.000 personer, og mand-kone-generationen, som nu var på omkring 350.000. Stadigt var der hverken selvstændige landbrug eller fast lønarbejde i årene efter de 30 for alle dem, der brugte en del af deres ungdom som karl og pige.

Umiddelbart efter krigen vendte det. Som symbolsk udtryk har vi den grå Ferguson, som indledte en udvikling, hvor arbejdsproduktiviteten begyndte at vokse hurtigere end den samlede produktion, og antallet af beskæftigede i landbruget begyndte at gå tilbage. Ifølge folketællingerne faldt antallet af mennesker, som levede af landbrug, fra lidt over en million i 1950 til lidt under en halv million i 1970.⁶² Det skyldtes blandt andet, at familierne begyndte at blive mindre, og at en del koner fik eget erhverv, men først og fremmest, at der blev færre landbrug.

	Husmandsbrug		Gårde		Gifte arbejdere m.fl.	
	1950	1970	1950	1970	1950	1970
Selvstændige	88.536	38.735	103.470	79.395		
Medhjælpende hustruer	47.954	12.920	27.175	28.181		
Ansatte	20.863	1.951	115.798	19.947	50.078	8.013
I alt	157.353	53.606	246.443	127.523	50.078	8.013
Husmødre	28.360	a	52.466	a	24.479	a
Husassistenter	8.771	a	37.819	a	2.244	a
I alt voksne	194.484	53.606	336.728	127.523	76.801	8.013

a) Ikke opgjort

Figur 5. Beskæftigede i landbruget 1950 og 1970. Kilde: Statistisk Årbog 1960, s. 18f og 1975 s. 28.

Tallenes tale er tydelig, som den fremgår af figur 5. For husmandsbrugene skete der dels det, at over halvdelen simpelt hen forsvandt mellem 1950 og 1970, mens de tilbageværende i ringere grad kom til at beskæftige familien. I 1950 blev noget over hver anden husmandskone registreret som medhjælpende hustru, i 1970 var det under hver tredje, og samtidig faldt gruppen af medhjælpere – in-

klusive egne børn over 14 år – stort set væk. Nu er der problemer med skellet mellem *medhjælpende hustruer* og *husmødre*, men generelt var statistikken mindre tilbøjelig til at kalde kvinder for husmødre i 1970 end i 1950. Den reelle nedgang er derfor snarest endnu større, end hvad statistikken viser, da *husmødrene* i 1950 også var med i bedriften. Husmandskonerne fik i høj grad lønarbejde, så familiebruget blev til et enmandsbrug – i hvert fald i normal arbejdstid. En del steder måtte husmanden selv have lønarbejde, så bruget blev et fritidsbrug.⁶³

På gårdene var udviklingen en anden. Der var også nedgang i antallet af gårde, men frem til 1970 var den ikke nær så stor. I mange landsbyer fandt man stadig de samme gårde i drift, som havde været der i århundreder. Gav det lidt endnu en illusion om uforanderlighed, så var forholdene til gengæld direkte revolutionære, når det gjaldt medhjælperne. Antallet af medarbejdere, der var registreret som hørende til gårdene - typisk hjemmeboende børn, karle og piger - faldt med hele fem sjettedele på kun tyve år, og det samme gjaldt gruppen af landarbejdere med egen husstand. På to årtier forsvandt karlene, pigerne og landarbejderne næsten totalt fra dansk landbrug. Derimod var den registrerede gruppe af medhjælpende hustruer konstant, om end der også her var en reel nedgang, fordi der blev færre, som noteredes som husmødre. Gårdmandslandbruget fandtes i 1970 i tre varianter – som et brug med medhjælp, som et rent familiebrug af mand, kone og børn og som et enmandsbrug. I princippet var de fleste gårdmandsbrug nu blevet, hvad husmandsbrug havde været i perioden 1920-50: Brug, som kun beskæftigede en kernefamilie eller endda kun en del af den. Målt ud fra husstandsstrukturen og sammenhængen mellem brug, familie og livsgrundlag var gårdmændene blevet husmænd.

Det kulminerede omkring 1980. Danmarks Statistik havde da opgivet at skelne mellem gårde og husmandsbrug, men ifølge opgørelserne var der i alt 103.000 landbrug uden medhjælp, cirka 11.500 med én fast medhjælper og kun cirka 4.500 med mere end én medhjælper. Hvor landbruget i 1940 havde haft 156.000 faste fremmede medhjælpere, var der i 1980 kun knap 20.000.⁶⁴ Omregnet i heltidsstillinger, blev familiens eget arbejde sat til 106.700 stillinger, al lønnet arbejde til 22.400. Næppe på noget tidspunkt siden 1500-tallet havde landbruget i så høj grad været et erhverv af selvstændige - eller af familiebrug, hvis man deri lægger, at familiens medlemmer alene leverer arbejdskraften. Til gengæld beskæftigede det ikke længere hele familien. I de fleste landbrug havde den ene ægtefælle andet erhverv.

Fra 1980'erne har udviklingen imidlertid atter taget en ny retning, som det ses af figur 6.

	1-8 t./uge	9-18 t./uge	19-26 t./uge	27-36 t./uge	37t./uge eller mere	Ialt
Antal personer						
Hele landet 2005						
Personlig bruger	17.247	7.649	3.996	2.252	19.535	50.678
Bestyrer	180	76	66	28	648	998
Medarbejdende ægtefælle	7.784	2.436	1.262	808	3.156	15.446
Familie medhjælp	4.130	942	393	196	1.335	6.996
Fast fremmed medhjælp	2.016	1.351	1.032	1.308	16.823	22.531
Medhjælp i alt	6.146	2.294	1.426	1.504	18.158	29.527
Beskæftigede i alt	31.356	12.455	6.749	4.592	41.496	96.649

Figur 6. *Beskæftigede i landbruget efter enhed, område, tid, type og arbejdstid. Kilde: www.statistikbanken*

Næsten 100.000 mennesker arbejdede stadig i landbruget i én eller anden grad i 2005, men kun halvdelen på fuld tid. Blandt de fuldtidsbeskæftigede var der nu næsten balance mellem selvstændige og medhjælperne. Hvor beskæftigelses-tilbagegangen havde været stærkest blandt medhjælperne 1950-80, havde den især ramt de selvstændige derefter.

De deltidsbeskæftigede fandtes stort set kun blandt de selvstændige, de medhjælpende ægtefæller og andre familiemedlemmer. Det store tal dækker over to forskellige fænomener. Dels var der ganske mange brug, som helt var blevet deltidsbrug enten for folk med andet erhverv eller for ældre landmænd, som havde nedtrappet bedriften, måske sat dyrene ud, men stadig boede på gården og drev landbrug i et vist omfang. Og dels ydede ægtefæller og andre familiemedlemmer ofte timer i landbruget, skønt de havde andet erhverv eller uddannelse ved siden af. Kun godt 3.000 ægtefæller til landmænd arbejdede fuldtids i bruget, men andre cirka 12.000 arbejdede noget i det.

Afslutning

Landbrug og familie har stort set altid hørt sammen. Med en bred definition af *familiebrug*, passer ordet udmærket på det klassiske gårdmandsbrug fra 1400-tallet til omkring 1960. I hele den periode har gårdmandslandbruget været bygget op om et hushold, hvis kerne var et ægtepar og i reglen også deres børn. Langt op i tiden var det i øvrigt ikke specielt for landbrug, da for eksempel købmands- og håndværkerhushold et godt stykke hen ad vejen var organiseret på samme måde. Måske har landbruget med dets mangfoldighed af forskellige

opgaver haft større anvendelse for alle familie- og husstandsmedlemmers arbejdskraft i den egentlige produktion, men det er egentlig kunstigt at skelne mellem produktion og husholdning i den slags hushold. Markant er det imidlertid, at denne husholdsmodel holdt sig meget længere og stærkere i landbruget end i de allerfleste andre erhverv. I anden halvdel af 1800-tallet, hvor et industrisamfund blev bygget op om en helt anden model, blev husholdsmodellen kun styrket inden for landbruget. Den er stærkt svækket gennem de sidste halvtreds år, men der er dog stadig spor af den. På grund af den stærke tradition, og fordi erhvervet stadig er domineret af små, personligt ejede virksomheder, hvor ejeren bor midt i virksomheden, har også andre familiemedlemmer stadig rent fysisk en del af deres hverdag midt i erhvervet – og giver en hånd med i det. På den måde kan man godt sige, at familiebrugsaspektet har holdt sig stærkere inden for landbruget end inden for ret mange andre erhverv.

Men begrebet familiebrug er kun dækkende for det meste af gårdmandslandbrugets historie, hvis man bruger det i en bred betydning. Snævrer man det ind til et landbrug, hvor arbejdskraften alene kommer fra familien selv, var en væsentlig del af gårdmandslandbrugene nok familiebrug i 1500-tallet, men derefter var sådanne familiebrug kun udbredte i Vestjylland. Langt de fleste gårdbrug var fra cirka 1600 til 1960 bygget op om et hushold, som igen var bygget op om en kernefamilie, men ikke kun den. Der var ikke så meget tale om en udvidet familie som om et udvidet hushold, fordi det vigtigste element ud over far, mor og børn ikke var bedsteforældre og tanter, men karle og tjenestepiger. Dette udvidede hushold forsvandt i vid udstrækning omkring 1960. For en tid blev landbruget faktisk domineret af familiebrug i den snævre betydning – af brug, drevet af mand, kone og børn. Men hvis man af familiebruget ikke bare vil kræve, at familien alene leverer arbejdskraften til bruget, men også, at bruget leverer arbejdet og forsørgelsen til familien, varede det ikke længe. De fleste landbrug blev i løbet af 1960'erne til brug, der kun delvis beskæftigede og forsørgede familiens medlemmer.

Heller ikke husmandsbruget har repræsenteret et familiebrug i den mere snævre betydning over længere tid. Længe rummede mange husmandshushold knap en fuld kernefamilie, og de fleste var kun i begrænset grad landbrug. De var hjem for en snæver eller beskåret (kerne)familie, hvis få medlemmer endda kun i begrænset grad havde et arbejdsfællesskab i eget landbrug – fordi de ikke havde ret meget eget landbrug. Det er faktisk først i det tyvende århundrede, at der kom et stort antal husmandsbrug, som levede op til, at familien drev bruget, og bruget forsørgede familien. Og det gjaldt endda kun for en snæver kernefamilie af far, mor og mindreårige børn. Da husmandsbevægelsen tog navnet familielandbrug til sig, var denne model dog allerede ved at være borte. Bortset altså fra det, at der for næsten enhver familie, som bor på et aktivt landbrug,

stadig er et eller andet element af familiebrug over landbruget og tilværelsen i den forstand, at familiens medlemmer næsten alle yder et eller andet til landbruget.

Gårdmandslandbrugets og husmandsklassens forskellige udvikling var et fælles produkt af tre grundbetingelser, som blev fastholdt i flere hundrede år. Den ene var husholdet som ramme for det meste af landbrugets arbejdsstyrke. Den anden var kernefamilien som grundenhed i husholdet. De var begge senest slået igennem i 1400-tallet, og har holdt sig siden, om end med nogen svækkelse i nyeste tid. Den tredje var det fastlåste gårdtal. Det var en kendsgerning på øerne omkring 1500, i Jylland hundrede år senere. Da først de alle tre var på plads, medførte en stigende befolkning skabelsen af en husmandsbefolkning. Den var til gengæld forudsætningen for, at gårdmandslandbruget efterhånden kunne få et så udvidet hushold, som det gjorde. Det er ikke tilfældigt, at tyendeholdet på gårdene og husmandsbefolkningen voksede delvis parallelt. Gårdfolk og husfolk levede i udpræget grad i symbiose, om end ikke nødvendigvis harmoni. Gårdhusholdene udviklede et arbejdskraftbehov, som man ganske vist søgte at løse inden for husholdets rammer, men på en måde, som ikke gik op med de enkelte individers livsforløb inden for gårdmandsstanden alene. I stedet hentede man husmandsbørn ind, typisk omkring de 14-15 år, og afleverede dem tilbage til husmandsstanden igen, når de giftede sig. På den måde gjorde eksistensen af husmandsgruppen det muligt at sikre, at gårdmandshusholdet blev en ganske særlig kernefamilievariant, som passede til gården, og som rummede unge, arbejdsdygtige medhjælpere, også i den periode ens egne børn var for små. Jo større husmands- og landarbejderbefolkningen blev, jo flere tjenestefolk kunne gårdene skaffe sig. Det holdt sig helt ind i det tyvende århundrede.

Ikke en gang, da husene blev til egentlige husmandsbrug i det tyvende århundrede, ændrede dette kredsløb sig. Stadig måtte husmandshusstandene aflevere deres unge i konfirmationsalderen, blandt andet til gårdmandslandbruget, for så at hente en del hjem igen, når de skulle giftes. Husmandslandbruget havde stadig ikke plads til folk mellem 15 og 25 år. Ændringen bestod i, at det liv, der så fulgte efter ægteskabets indgåelse, var bedre. Det var først den teknologiske udvikling og udviklingen i resten af samfundet, som standsede dette kredsløb mellem gårdmands- og husmandsklassen. Det skrællede for en generation det normale danske landbohushold ned til mand, kone og eventuelt mindreårige børn. *Den* model var imidlertid heller ikke i balance, for fra 1960 til 1980 var der for første gang plads til for få unge til at forny antallet af selvstændige voksne. Hvor gårdmandslandbrugets arbejdskraftsammensætning før 1950 byggede på et midlertidigt lån af unge mennesker, som skulle et andet sted hen, byggede den omkring 1970 på modne mænd og kvinder, hvis pladser ikke ville blive fornyet.

Historien om dansk landbrug og *familiebruget* er derfor kompliceret. På den ene side har dansk landbrug længere og i højere grad end nogen anden del af samfundet været bygget op om familien og husholdet. På den anden side er modellen sjældent gået helt op. En balance, hvor en bestemt gruppe landbrug på den ene side rekrutterede hele sin arbejdskraft blandt egne unge og på den anden side senere gav plads til alle disse unge som selvstændige, har kun eksisteret undtagelsesvis. Derfor, og fordi begrebet *familiebrug*, ikke har nogen entydig betydning, er der ikke nogen særlig grund til at prøve at føre ordet bagud i tid. Der er derimod al mulig grund til at interesse sig for sammenhænge mellem brugs- og familieformer gennem tiderne.

Noter

- 1 <http://ordnet.dk/korpusdk/teksteksempler/sogeresultat> for søgning på ordet "familiebrug", under teksteksempler. Eksempler taget fra Statens Informations hæfte: *Finansieringsreform for Landbruget*, 1985; *Jydske Tidende* 1.7.1985 (Inger Harms).
- 2 <http://ordnet.dk/ods/ordbog?query=familiebrug>.
- 3 <http://ordnet.dk/korpusdk/teksteksempler/sogeresultat> for søgning på ordet "familiebrug", under teksteksempler. Eksemplet taget fra *Landsbladet* 12.6.1987
- 4 Ibid. Eksemplet taget fra *Information* 21.2.1989.
- 5 Dahlerup, 1989 s. 86 og 85.
- 6 Søgning 7.2. 2011.
- 7 Paludan, 1979; Paludan, 1995 s. 22-24.
- 8 Christensen, 1963-66; Ulsig, 1968 s. 117-54, 203-12; Ulsig, 1981.
- 9 Hahnemann, 2009 s. 149-62; Bøgh, 2007.
- 10 Paludan, 1995 s. 27-31; Ulsig, 1983; Hahnemann, 2009 s. 13-16 og 159-62.
- 11 *De hansborgske domme*, 1994 s. 305.
- 12 LAÅ, Topografica nr. 450, delingsaftale for Benniksgård, efter 1593. Se også omtalen i Fink, 1989 s. 44.
- 13 Falkenstjerne og Hude, 1895-99 s. 14-27 og 78-89.
- 14 RA, Regnskaber 1559-1660, Slesvig-holstenske amtsregnskaber, Haderslevhus jordebog 1596-97.
- 15 Vensild, 2004 s. 3.
- 16 Sønderjylland: *De hansborgske domme*, 1994 s. 109, 345f, 348f, 378f med flere.; Sering, 1908 s. 36-62; Kongeriget: Porsmose, 1987 s. 145f.
- 17 RA, Rentekammeret, Tyske Afdeling, Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15, G.4-12, Beskrivelse af Haderslev Amt. Kommissionen regner med faktiske brug, ikke gamle formelle gårde. Med hensyn til hartkorn-udregningen sagde den gamle model for "vis landgilde", at tre tønder

- udsæd svarede til en tønne landgilde. Hertil skal lægges visse andre afgifter, så 2½:1 er næppe helt ved siden af.
- 18 Appel, 1999 s. 121f. Appel taler om "1-2 tønner" og "3-4 tønner", men synes at mene henholdsvis 1-2,99 og 3-4,99.
 - 19 Rasmussen, 2003 I s. 69.
 - 20 Ulsig, 1968 s. 455-67. På Clausholm var der 121 gårde og 13 huse, på Skærvad 54 gårde og 6 huse og bol, på Boller 91 gårde og 12 huse, under Gl. Estrup 166 gårde og 24 huse og under Aagaard 344 gårde og 51 huse.
 - 21 RA, Regnskaber 1559-1660, Slesvig-holstenske amtsregnskaber, Haderslevhus jordebog 1596-97, sammenlignet med tidligere anførte tal for 1542.
 - 22 Appel, 1999 s. 122.
 - 23 RA, Rentekammeret, Tyske Afdeling, Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15, G.4-12, Beskrivelse af Haderslev Amt. Der var cirka 2.400 brug kaldet gårde, cirka 900 landbol og inderster og cirka 185 toftbol, som udgør en mellemgruppe, så cirka halvdelen bør regnes for gårde og halvdelen for huse.
 - 24 Skrubbeltrang, 1940 s. 28 og 51.
 - 25 Se for eksempel Porsmose, 1987 s. 167-81.
 - 26 Schacke, 2007 s. 350f.
 - 27 Skrubbeltrang, 1940 s. 21f.
 - 28 RA, Rentekammeret, Tyske Afdeling, Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15, G.4-12, Beskrivelse af Haderslev Amt.
 - 29 Gengivet efter Paludan, 1995 s. 174.
 - 30 Hajnal, 1965; Laslett, 1983.
 - 31 Johansen, 2002 s. 38f, 70f, 111, 154 og 205. Tallene kan ikke opgøres helt sikkert før midten af 1700-tallet, men forskellige beregninger giver for hele perioden en gennemsnitsalder for første ægteskab mellem 28 og 35 for mænd og mellem 25 og 30 for kvinder.
 - 32 Paludan, 1995 s. 173-80.
 - 33 Poulsen, 1993 s. 7.
 - 34 Danske Lov 6-5-5, 6-5-6, 6-9-4.
 - 35 Poulsen, 1993 s. 11-26.
 - 36 Frandsen, 1988 s. 41.
 - 37 Johansen, 2002 s. 48f.
 - 38 Johansen, 2002 s. 83.
 - 39 Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa: folketællinger, Aabenraa amt 1769. Det skal bemærkes, at undersøgelsen kun gælder de gårde og huse i de tre sogne, som hørte under Aabenraa amt juridisktionelt – det vil sige langt de fleste i Hellevad sogn, cirka to tredjedele i Øster Løgum sogn, og hele Varnæs birk, men ikke Bovrup by i Varnæs sogn.

- 40 Beregnet ud fra Holdt, 1982. Enkeperioder er ikke medtaget. Det betyder, at den faktiske tid som gårdmand i gennemsnit var lidt kortere, men der gik stadig 28 år mellem, at der var en ledig plads til en ny gårdmand.
- 41 Skrubbeltrang, 1978 s. 225.
- 42 RA, Kommercekollegiet, Tyske sekretariat, Journal A nr. 253.
- 43 *Godsejerrøster*, s. 151f, 156, 180-85, 211-12 med flere.
- 44 Johansen, 2002 s. 128.
- 45 Hansen, 2006 s. 288.
- 46 Hansen, 2006 s. 290.
- 47 Thomsen, under udgivelse.
- 48 Johansen, 2002 s. 48 og 83.
- 49 Fire familier i Hellevad sogn, betegnet inderste, var reelt gårdmænd og er regnet dertil og ikke medtaget her. De er identificeret vha. andre kilder.
- 50 LAA, Privatarkiv 588, Andreas Petersen.
- 51 Dombernowski, 1988 s. 360-68.
- 52 Skrubbeltrang, 1954 s. 101.
- 53 Skrubbeltrang, 1954 s. 236.
- 54 Skrubbeltrang, 1954 s. 297.
- 55 <http://www.pladstilosalle.dk/detlange/landar5/index.html>.
- 56 Jensen, 1945/1975, bd. 2 s. 405-7 (heri citat); Skrubbeltrang, 1954, bd 1 s. 214-45.
- 57 Jensen, 1945/1975, bd. 2 s. 425-27 (heri citat); Skrubbeltrang, 1954, bd. 2 s. 120-85.
- 58 Solvang, 1984 s. 86f.
- 59 Solvang, 1984 s. 106-111.
- 60 *Statistisk Årbog*, 2001 s. 136.
- 61 *Statistiske Efterretninger*, 1940.
- 62 *Statistisk Årbog*, 2001 s. 136.
- 63 Solvang, 1999 s. 106-76.
- 64 *Statistiske Efterretninger*, 1981, A.27 s. 806-808.

Litteratur

- Appel, Hans Henrik: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magt-relationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Odense 1999.
- Bøgh, Anders: "Bundones regis". *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, redigeret af Agnes S. Arnórsdóttir, Per Ingeman og Bjørn Poulsen, Århus 2007, s. 117-149.
- Christensen, C. A.: "Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede". *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., bind 1, 1963-66, s. 257-348.
- Dahlerup, Troels: *De fire stænder 1400-1500. Politiken og Gyldendals Danmarks-historie. Bd. 6*. København 1989.
- Dombernowski, Lotte: "cirka 1720-1810". Claus Bjørn m.fl. (red.): *Det danske land-brugs historie*, bd. 2, Odense 1988, s. 211-394.
- Falkenstjerne, F. og Anna Hude: *Sønderjyske Skatte- og Jordebøger fra Reforma-tionstiden*. København 1895-99.
- Frandsen, Karl-Erik: "1536-cirka 1700". Claus Bjørn m.fl. (red.): *Det danske land-brugs historie*, bd. 2, Odense 1988, s. 9-210.
- Fink, Troels: *Landsbyfællesskabet i Rinkenæs 1550-1769*. Aabenraa 1989.
- Hahnemann, Steffen: *Middelalderens selvejere i det danske Østersøområde*. Au-ning 2009.
- Hajnal, John: "European marriage patterns in perspective". D. V. Glass and Evers-ley, D. E. C. (red.): *Population in history. Essays in historical demography*. Lon-don 1965, s. 101-143;
- Hansen, Bodil K.: *Familie- og arbejssliv på landet ca. 1870-1900*, Auning 2006.
- Holdt, Jes. M.: *Gårde og Slægter i Løjt sogn*. Aabenraa 1982.
- Jensen, Hans: *Dansk Jordpolitik 1757-1919. II. Fæstevæsenets afvikling og jord-lovgivningen i perioden 1810-1919*. København 1945, reprotryk 1975.
- Johansen, Hans Chr.: *Danish Population History 1600-1939*, Odense 2002.
- Laslett, Peter: "Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared". Richard Wall, Jean Robin og Peter Laslett (red.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge 1983, s. 513-563.
- Paludan, Helge: "Vor danske Montesquieu. Historiografiske iagttagelser af dansk middelalderforsknings opfattelse af fæstevæsenets herkomst". *Historie*, Ny række, bind 13, 1979, s. 1-32.
- Paludan, Helge: *Familia og Familie. To europæiske kulturelementers møde i høj-middelalderens Danmark*. Aarhus 1995.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770. I-II*. Aabenraa 2003.
- Porsmose, Erland: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense 1987.

- Poulsen, Bjørn: "Tjenestefolk på landet i reformationstidens Sønderjylland". *Bol og by. Landbohistorisk Tidsskrift*, 1993, nr. 1, s. 7-37.
- Romvig Thomsen, Asbjørn: *Lykkens smedje?: Social mobilitet og social stabilitet over fem generationer i tre jyske landsogne 1750-1850*. Under udgivelse.
- Schacke, Adam: *Gods, gårde og kulturlandskab. Besiddelsesforhold og godsstruktur i den sydlige del af Nørrejylland 1570-1788*. Auning 2007.
- Sering, Max: *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf geschichtlicher Grundlage*. Berlin 1908.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Husmand og inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800*. København 1940.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelse gennem tiderne. I-II*. København 1954.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Det danske Landbosamfund 1500-1800*. København 1978.
- Solvang, Gunnar: *Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80*. Odense 1984.
- Solvang, Gunnar: *Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere*. Auning/Sønderborg 1999.
- Ulsig, Erik: *Danske adelsgodser i middelalderen*. København 1968.
- Ulsig, Erik: "Landboer og bryder, skat og landgilde: De danske fæstebønder og deres afgifter i det 12. og 13. århundrede". Karsten Fledelius, Niels Lund & Herluf Nielsen, red.: *Middelalder, metode og medier: Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*. København 1981, s. 137-165.
- Ulsig, Erik: "Kronens kamp for bevarelse af skattegodset 1241-1396". *Profiler i nordisk senmiddelalder og renæssance. Festskrift til Poul Enemark*. Århus 1983, s. 203-18.
- Vensild, Henrik: *Bondegårde i Skast herred 1636-1760, deres byggemåde og indretning*. Auning/Ribe 2004.

Trykte kilder

- De Hansborgske domme 1545-78*. bd. I-III, udg. af Emilie Andersen, A. Andersen, Troels Fink og Peter Kr. Iversen, København 1994.
- Godsejerrøster. Landøkonomiske indberetninger fra Roskilde amt 1735-70*, udg. af Margit Mogensen og Poul Erik Olsen, Odense 1984.
- Kong Christian den Femtis Danske Lov*. 1683, udg. af V.A. Secher, København 1891.
- Statistiske Efterretninger*, div. årgange.
- Statistisk Årbog*, div. årgange
- Vonsild kirkebog 1659-1708*, udg. af Hans H. Worsøe. København 1982

Utrykte kilder

Landsarkivet for Sønderjylland (LÅÅ):

Folketællinger, Aabenraa amt 1769.

Topografica nr. 450, delingsaftale for Benniksgård, efter 1593.

Privatarkiv 588. Optegnelsesbog fra Andreas Petersen, Hejlsgård. Bogen er i arkivets registratur fejlagtigt knyttet til et andet sogn.

Rigsarkivet, København (RA):

Kommercekollegiet, Tyske sekretariat, Journal A nr. 253. Indberetning fra Haderslev amt 19.1.1737.

Regnskaber 1559-1660, Slesvig-holstenske amtsregnskaber, Haderslevhus jordebog 1596-97.

Rentekammeret, Tyske Afdeling, Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15, G.4-12, Beskrivelse af Haderslev Amt.

Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv (LAS):

Abt. 167.1 nr. 1, Indberetning fra amtmanden over Flensborg amt, 1735.

www.google.com

<http://ordnet.dk/korpusdk>

<http://ordnet.dk/ods/ordbog>

<http://www.pladstilosalle.dk>

www.statistikbanken.dk (Danmarks Statistiks web-publicering)

Summary

The word *familiebrug*, meaning family farm or family farming, is relatively new in the Danish language, but it has gained substantial popularity over the last half-century or so. Clearly it signifies the concept of a central role of families in agriculture, but it is not clear whether the word signifies farms run *completely* by family members or farms run *primarily* by family members. Nor is it clear whether it should be reserved for farms providing completely for a family or for any kind of agricultural holding from which a family gets *some* income. The purpose of the article is not so much to solve these ambiguities, but to scrutinize closely the connection between agriculture and family and household structures for the period from 1500 to the present day. It is not intended to determine *whether* Danish agriculture can properly be called family farming, but to ascertain *how* agriculture interacted with family and household models.

By the end of the Middle Ages, medium size farms run by a household dominated Danish rural society. Over the next two centuries, the number of rural units grew in two different ways. In the 15th and 16th centuries on the Jutland peninsula, many farms were subdivided, but generally, division stopped at a level where farms were still big enough to fully support a nucleated family. After 1600, the number of farms was frozen. This left only one way to make room

for more families: building of essentially landless cottages. It started in the 16th century and continued after 1600. On the islands, the number of farms had been frozen before 1500, and the building of cottages was the only way to increase the number of rural dwellings. The outcome was a rural society socially divided into a class of farmers and a class of cottagers. It remained so till about 1900 and to some extent thereafter.

The basic family model was the same for farms and cottages throughout the period: the nucleated family. Normally only one married couple resided in each household, and, in principle, marriage meant the constitution of a new family. This article nonetheless demonstrates how the households of farmers and cottagers became increasingly differentiated.

In the early 16th century, farmers' households almost only consisted of family members, but in the course of the following centuries, the number of residential servants/farm labourers grew. In the 18th century an average farmers' household consisted of 6-7 people constituting three *generations* of almost equal size: a farmer-and-wife-generation, a younger-assistants-generation consisting of residential servants/labourers and unmarried children over 14, and a children-generation of children under 15. In the 19th century, the number of residential servants/labourers grew further. Danish farms needed more labour than the farmer, his wife and their younger children could provide, but they still kept most of the workforce within the household in the form of unmarried children or servants.

To some extent, this model was regarded as a life cycle pattern where the future farmer and his wife spent their years from age 15 to roughly 30 working on either the farm of their parents or another farm. But as such, it was unbalanced. Danish farms needed a greater number of younger assistants than it had room for as future farmers and farmer's wives. Therefore, there was a symbiosis between the farmers' and cottagers' households. Cottagers' households almost only consisted of man, wife and younger children. The older children worked as residential servants/labourers on the farms, but married and became cottagers themselves around age 30. As cottagers, they partly worked as day labourers, but rarely had regular employment on farms.

In the early half of the 20th century, the most important change was the transformation of much of the cottager class from day labourers into agricultural smallholders through land distribution. This changed their life after marriage, but it did not stop the circulation of the workforce between farms and cottages, as the children from the cottages mostly still left home after 14 and worked on farms as residential servants/labourers for a dozen years or so.

After 1950, things changed dramatically. The number of farms and the number of people working in agriculture dropped significantly. From 1950 to 1990, the reduction was greatest in the number of paid workers of any kind. The classi-

cal farm changed from being based upon a household of man, wife, children and residential labourers to being run by a pure nucleated family, and agriculture became an occupation almost exclusively for owner-occupiers and their closest family. Since 1990, however, the number of farmers has been reduced more than the number of employees, and there are relatively few farms left where both man and wife work fully in agriculture without any employees.

This investigation shows a continuous connection between farm, family and household over 500 years. It is, however, doubtful if this can be termed *family farming*. A situation where the family provided all the labour for the farm and the farm the whole subsistence of the family was an exception rather than the rule. What characterized Danish farming from about 1600 to around 1960 was a *household* model, where the primary workforce was part of the household but not necessarily of the family. The model was based upon the symbiotic coexistence of farmers' and cottagers' households, where the age groups below 15 and above 30 were divided between the two kinds of households, but almost the entire age group 15-30 lived and worked in a subordinate position in farmers' households.

Forfatter

Carsten Porskrog Rasmussen, født 1960. Dr.phil. Adjunkt/ lektor ved Institut for grænseregionsforskning 1987-95. Adjunkt/lektor i Nyere tids historie ved Aarhus Universitet siden 1995. Siden 2009 formand for Landbohøistorsk Selskab. Har i mange år arbejdet med godsernes historie i Slesvig-Holsten og Danmark og har blandt andet skrevet *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, 2003 (disputats) og bidraget "Gård og gods" til firebindsværket *Herregården*, 2004, samt talrige artikler på dansk, engelsk og tysk om emnet. Arbejder i øjeblikket på en bog om det sønderjyske landbrugs historie 1544-1830.

Det tabte Paradis? Familiebruget som værdimæssigt grundlag for den europæiske landbrugspolitik efter 1958

Artiklen undersøger, hvordan familiebruget blev til en politisk kategori, der skabte et værdimæssigt grundlag for den europæiske landbrugspolitik fra 1958 og fremefter. Mens de fleste analyser af denne politik udpeger økonomi og handel som afgørende for skabelsen af den europæiske landbrugspolitik i det Europæiske Fællesskab, så peges der her på, at det er væsentligt at forstå politikens idé- og værdimæssige grundlag, fordi det havde implikationer for måden, hvorpå rurale politikker på europæisk plan blev formet både på kort og på lang sigt. Artiklen viser også, at den politiske forestilling om, at bevarelse af familiebruget er en central kilde til europæisk kulturarv, stadig finder udtryk i det nye årtusinde.

Landbrugspolitikken i det Europæiske Fællesskab (EF) blev udarbejdet fra slutningen af 1950'erne, og i løbet af det følgende årti fik den en gevaldig politisk prioritering i det nye samarbejde. I samme periode var sektorens sociale og økonomiske vægt i de seks oprindelige medlemslande – Belgien, Forbundsrepublikken Tyskland, Frankrig, Holland, Italien og Luxembourg – omtrent blevet halveret, dels på grund af afvandring fra land til by, og dels fordi landbrugets relative andel af den samlede og stærkt voksende økonomi blev mindre. I det lys kan den politiske prioritering på EF-niveau umiddelbart virke paradoksal, og det er derfor interessant at undersøge, hvad der drev denne proces fremad.

Indledningsvist er to citater valgt, som illustrerer, at der lå et bestemt, grundlæggende idé- og værdisæt bag den fælles landbrugspolitik:

”Det er ikke muligt at forestille sig et generelt fælles marked i Europa uden inklusion af landbruget. [...] Der er ingen tvivl om, at der hersker specielle problemer, der kommer af den sociale struktur i landbruget, der frem for alt er baseret på familiebruget [*exploitation essentiellement familiale*], det grundlæggende behov for stabile forsyninger, markedernes ustabilitet, der beror på klimatiske forhold, og den uelastiske efterspørgsel efter visse produkter. Det er denne særlige karakter ved landbruget, der forklarer eksistensen i mange lande af et behov for intervention på dette område”.¹

Det første citat stammer fra den rapport, som i 1956 blev udarbejdet under

daværende belgiske udenrigsminister Paul-Henri Spaak, der førte til udformningen af Romtraktaten og grundlæggelsen af EF ved indgangen til 1958. Det peger dels på en idé om, at landbruget var en anderledes form for økonomi end andre sektorer, og dels, at familiebruget var sårbart og derfor skulle beskyttes.

”I det sidste årti er et overvældende flertal af landbrugsfamilier sakket bagud med hensyn til indtægter og levevilkår, mens de, der arbejder i industrien og servicesektoren, har set fremskridt og kan se frem til yderligere forbedringer. [...] Det er ikke så mærkeligt, at belastningen på den landlige verden er så alvorlig. En følelse af afmagt har fået tag i mange landmænd, der ikke ser nogen fremtid for deres arbejde, men heller ikke kan flygte fra deres situation [...] landmænd skal tilbydes en bred vifte af nye muligheder, hvis de skal have muligheden for frit og utvunget at beslutte, hvad deres egen og deres børns fremtid skal være”.²

Dette citat stammer fra Europa-Kommissionens oplæg til reform af den fælles landbrugspolitik i 1968 og giver billedet af fortvivlende forhold for landmanden og hans familie. Set i forhold til den hurtigtvoksende økonomi og de stærkt forbedrede indtjeningsmuligheder i andre sektorer i 1950'erne og 1960'ernes Vesteuropa antyder citaterne også, at der var en antagelse om, at landbruget ikke kunne følge trop i det moderne samfund. Selvom produktiviteten i landbruget steg markant, og der var en væsentlig afvandring fra land til by, så var livet ofte svært for mange af de tilbageblevne. Det førte i slutningen af 1960'erne til en heftig diskussion om, hvordan familiebruget skulle se ud i en fremtidig landbrugsstruktur i EF, og det var en diskussion, hvor idealer og virkelighed ofte flød sammen.

Formålet med denne artikel er at undersøge hvordan og hvorfor landbrugspolitikken fik dette idé- og værdigrundlag. Artiklen bygger blandt andet på kilder fra historiske arkiver i Europa-Kommissionen, Ministerrådet og landbrugsministerier i EF's medlemslande. Den er bygget op på følgende måde. Først ridses konteksten for opbygningen af EF's landbrugspolitik op, og artiklen beskriver, hvordan den typisk er blevet portrætteret i historiografien. Artiklen diskuterer styrker og svagheder ved denne historiografi, der i det store hele undgår at analysere den idé- og værdimæssige dimension. Med udgangspunkt i teorier om politisk indramning [*framing*] foreslås en alternativ tilgang hertil. Endvidere analyserer artiklen, hvordan landbrugspolitik og velfærdspolitik blev knyttet sammen i national kontekst, og hvordan de blev det i EF-sammenhænge. Dernæst diskuteres, hvordan familiebruget er blevet fremstillet i (landbrugs)politiske sammenhænge før EF, og der peges på situationer, hvor divergerende opfattelser af familiebruget har ført til diskussion af det værdimæssige grundlag

i EF. Artiklen perspektiverer disse udviklinger frem til revisionen af EF's landbrugspolitik, der blev vedtaget fra starten af 1990'erne og midten af 2000'erne.

EF's landbrugspolitik i historisk og historiografisk perspektiv

EF's landbrugspolitik blev skabt som resultat af en række politiske beslutninger i Europa-Kommissionen og Ministerrådet fra slutningen af 1950'erne og frem til midten af 1960'erne.³ Udgangspunktet var Romtraktatens kapitel om landbrugspolitik. De ti artikler herom var et sammensurium af forskellige muligheder for intervention, liberalisering og beskyttelse af landbruget, og den endelige udformning af den fælles landbrugspolitik hvilede på blot halvdelen af de oprindelige traktatartikler.⁴ Det første skridt i den politiske proces kom fra Kommissionen, der i juni 1960 præsenterede et omfattende forslag om landbrugspolitikken.⁵ Forslaget er nogle gange blevet kaldt for *Biblen*, fordi det fik en meget central status i den efterfølgende udarbejdelse af den endelige landbrugspolitik.⁶ Forslaget pegede egentlig i flere retninger, men med vægt på, at de seks nationale landbrugsmarkeder skulle organiseres internt i Fællesskabet med en fælles prismekanisme. Udadtill skulle det beskyttes af en afgiftsmur, og de fælles importindtægter skulle tilfalde EF frem for, som hidtil, det importerende medlemsland.⁷ Denne vægtning blev bekræftet i en resolution fra landbrugsministrenes side i december 1960, som dermed prioriterede udvalgte artikler i Romtraktaten om landbruget.⁸ Og i januar 1962 blev endnu et skridt taget i retning af intern markedsorganisering, der skabte et system til regulering af prisstøtte til hovedgrupperne af landbrugsvarer som korn, mejeriprodukter og kød.⁹ Dette blev over tid udvidet til også at inkludere flere produktgrupper som olivenolie og vin. Desuden var der en beslutning om finansieringen af landbrugspolitikken. 1962-beslutningen er gået over i landbrugspolitikken officielle Skabelsesberetning som det tidspunkt, hvor der blev skabt enighed om et fælles marked, fælles priser og solidarisk finansiering. I den franske udgave associeres disse tre hovedresultater med den franske republiks treenighed af grundlæggende idéer: Frihed, lighed og broderskab. Men på dette tidspunkt var der reelt kun et skelet for politikken, ikke noget decideret indhold. Det kom ikke før december 1964, da der for første gang blev sat konkrete tal på den fælles kornpris på grundlag af et Kommissionsforslag et år tidligere.

Historiske og politiske analyser af skabelsen af EF's landbrugspolitik i 1960'erne har hovedsageligt fokuseret på materielle aspekter som handel, prisfastsættelse, markeds(u)balance og (in)effektivitet.¹⁰ Der er naturligvis ingen tvivl om, at det havde betydning for en medlemsstats holdning til skabelsen af et fælles marked for landbrugsprodukter, om den var nettoimportør eller -eksportør af for eksempel korn, eller i hvilket omfang der var tradition for statslig intervention i prisdannelsen på det nationale landbrugsmarked. I denne sam-

menhæng fremhæver historiske analyser typisk, at de to store medlemslande, Frankrig og Forbundsrepublikken Tyskland, havde modsatrettede interesser.¹¹ Frankrig var nettoeksportør af hvede – det mest centrale produkt i denne sammenhæng – og havde det laveste prisniveau på kornprodukter på det tidspunkt, hvor EF's fælles kornpris blev sat. Situationen var anderledes i Forbundsrepublikken Tyskland, hvor det traditionelle kornkammer efter Anden Verdenskrig blev lukket inde bag den Kolde Krigs jerntæppe. Forbundsrepublikken Tyskland var nettoimportør af primære landbrugsprodukter og gav offentlige subsidier til landmænd i et omfang, der gjorde, at det nationale prisniveau var det højeste iblandt EF's medlemsstater – sammen med Luxembourg. Qua det *Wirtschaftswunder*, der også foregik i Forbundsrepublikken Tyskland i denne periode, var landet ifølge den gængse udlægning mest interesseret i skabelsen af det fælles marked for industriprodukter.

På baggrund af sådanne forskelle har mange analytikere konkluderet, at EF's to store medlemslande havde modsatrettede interesser i skabelsen af en fælles landbrugspolitik, og at forhandlingerne var konfliktfyldte, fordi deres grundlæggende økonomiske situation på landbrugsområdet var så forskellig. Skabelsen af EF's landbrugspolitik er således blevet portrætteret som en studehandel mellem Frankrigs og Forbundsrepublikken Tysklands økonomiske og handelsmæssige interesser. Ser man nærmere efter, er denne historietolkning imidlertid oftest baseret på franske og tyske regeringskilder, på sekundære kilder som presseudtalelser, avisartikler og selvbiografier fra ledende politiske figurer og embedsmænd – især franske og tyske – eller simpelthen på en relativt ukritisk gengivelse af tidligere analyser.¹² Den traditionelle tilgang til studiet af EF's landbrugspolitik historie har altså taget udgangspunkt i et klassisk udenrigs- og handelspolitisk ståsted. Dermed følger den en mere generel trend i historiografien om europæisk integrationshistorie, der har været præget af et national-statsligt paradigme, hvor medlemsstaterne ses som dem, der bestemmer, og som unitære aktører med fuld bevidsthed om, hvad deres nationale interesser er.¹³

Problemet med denne tolkning er, at den passer dårligt med det foreliggende kildemateriale fra EF's Ministerråd, Europa-Kommissionen og medlemsstaternes administrationer, der var med til at lave den fælles landbrugspolitik i EF's tidlige år. Det er for det første væsentligt, at når det primære kildemateriale fra mange forskellige kilder sammenstilles, viser det tydeligt, at den politiske proces ikke primært blev drevet frem af medlemsstaterne i de tidlige år. Tværtimod var den for de nationale administrationers side karakteriseret ved, at det tog tid at lære intern koordinering mellem for eksempel landbrugs-, udenrigs-, økonomi- og finansministerierne. Det medførte utallige interne stridigheder om, hvis domæne EF's landbrugspolitik faktisk hørte ind under. I Forbundsre-

publikken Tyskland var det Økonomiministeriet, der kørte det meste af EF-politikken, men i landbrugssammenhænge blev det efter et noget kaotisk internt forløb Landbrugsministeriet, der løb af med dette ressortområde. I Frankrig var landbrugsministeriet slet ikke direkte repræsenteret i det interministerielle udvalg for EF-sager. Det resulterede i, at medlemsstaternes administrationer ikke nødvendigvis var i stand til at spidsformulere *nationale interesser* i de tidlige år, som den klassiske udlægning har fokuseret på, og dette var med til at hindre medlemsstaternes effektivitet i EF-systemet.¹⁴ Disse forhold åbnede for en øget indflydelse for Kommissionen, der kom til at spille en væsentlig rolle i udformningen af EF's landbrugspolitik, hvilket jeg vil komme nærmere ind på nedenfor.

For det andet er det væsentligt, at kildematerialet viser, at diskussionerne om mål og midler i EF's landbrugspolitik ikke udelukkende handlede om økonomi og handel. Faktisk viser kildematerialet, at der var langt imellem, at den type konflikter, som den mere dramatiserede fransk-tyske Skabelsesfortælling tillægger så stor betydning, havnede i Ministerrådets mødelokale. Derimod ses en række andre emner, der strukturerede diskussionen, og som havde en helt anden, immateriel karakter. Det var dels idéer om, at landbruget krævede en anderledes tilgang end andre sektorer, og den kontinuerlige diskussion om nødvendigheden af at skabe et politisk paradigme på EF-niveau med det formål at øge velfærden og levestandarden for familiebrugene. Og dels var der en værdipolitisk dimension omkring familiebruget, som viste sig at være relevant i alle medlemslandene. Disse strukturelle dimensioner, der kom til at indramme den fælles landbrugspolitik, er ikke berørt eller forklaret særlig godt i den klassiske tilgang, som er beskrevet overfor.

Idéer og værdier i landbrugspolitisk sammenhæng

En alternativ tilgang kan opnås ved at kombinere historisk institutionalisme med en politisk-sociologisk tilgang til studiet af *politisk indramning* [*policy framing*]. Den fokuserer på den ene side på, hvorledes den politiske proces udfoldede sig over tid, hvilke aktører, der havde adgang til at forme politikken, og hvornår og hvordan kritiske beslutninger [*critical junctions*] blev taget, som dermed også førte til fravalg af andre mulige stier, som politikken kunne have fulgt.¹⁵ Et eksempel herpå er, at da Ministerrådet i december 1960 vedtog resolutionen om prioriteringen af markedsorganiseringen på landbrugsområdet, skete der samtidig et fravalg – eller, mere korrekt, en umiddelbar nedprioritering på EF-plan – af strukturforbedringspolitik og handelspolitik, som også havde været mulige ifølge Romtraktaten. Resolutioner er ikke juridisk bindende ifølge Romtraktaten, men Kommissionen valgte alligevel at arbejde videre derfra, for det var trods alt det eneste, den havde fra Ministerrådets side. Selvom den skit-

serede finansieringsmodel var kontroversiel, så var der bred politisk accept af den retning, som den førte landbrugspolitikken i. Et andet eksempel var, da den fælles kornpris endelig blev vedtaget i december 1964, hvor Kommissionen satte den fælles kornpris på et højere niveau end den gennemsnitlige pris i EF, og meget højere end det såkaldte verdensmarked. Argumentationen herfor var, at en højere pris ville give bedre indtjening til landmændene i EF, og det var dermed en politisk argumentation, der var en konsekvens af den velfærdssidé, som denne landbrugspolitik var bygget på, omend argumentationen faktisk var ganske kontroversiel. Kommissionen havde indleveret et forslag hertil mere end et år tidligere, og studier af Ministerrådets møder viser, at den konkrete pris aldrig blev diskuteret, fordi dette element druknede i en langtrukken diskussion om kompensationer til de landmænd, der skulle sænke prisniveauet for at nå til det fælles niveau. Det gav altså et aktuelt rum for handling for Kommissionen, som den sandsynligvis ikke havde forudset.

På den anden side, og tæt knyttet hertil, antages det i den historiske institutionalisme, at offentlig politik og regulering hviler på et bestemt idé- og værdimæssigt grundlag. Det svarer også til, hvad der i politisk-sociologiske analyser kaldes for *politisk indramning* [*policy framing*]. Dette refererer til "[...] *processen med at selektere, betone og organisere aspekter af komplekse emner*".¹⁶ Politik og regulering er således indrammet af "*mentale konstruktioner, der sammenfatter fælles overbevisninger og værdsatte normer, for eksempel omkring økonomien, den politiske styreform og individets rolle*".¹⁷ Bestemte idéer og værdier kan dermed være med til at definere, hvordan en sag bliver opfattet som legitim blandt de involverede parter i en politisk proces.¹⁸ Det betones, at de politiske mål og instrumenter, der vælges, ikke nødvendigvis er neutrale eller rent funktionelle, formelle anordninger, men at de også kan ses som institutioner, som er *både tekniske og sociale*, som indeholder *repræsentationer og betydninger*, og som organiserer *specifikke sociale relationer*.¹⁹ De mål og instrumenter, der vælges i politik "*bærer værdier, drivkraften kommer fra en bestemt fortolkning af det sociale*".²⁰

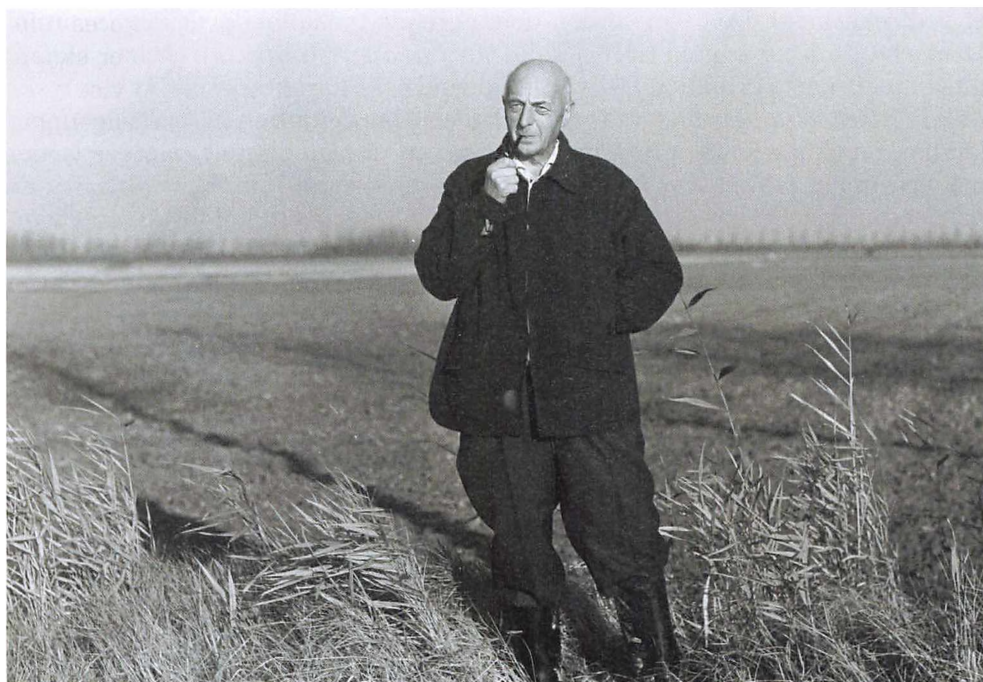
Frem for at se EF's historie i en traditionel udenrigspolitisk optik må det altså antages, at der blandt de seks medlemslande også har været dimensioner af landbrugspolitikken, der blev "*betragtet som naturlige*" og som "*må passe med bredere normer og værdier i samfundet*".²¹ I det følgende betragtes den idémæssige dimension som forståelsen af landbruget som anderledes end andre dele af økonomien. Med afsæt i Spaak-rapportens citat ovenfor førte det til en formulering allerede i Romtraktaten, hvor det var erklæret, at "[...] *ved udarbejdelsen af den fælles landbrugspolitik [...] skal der tages hensyn til a) den særlige karakter af landbrugets aktiviteter, der kommer fra den sociale struktur i landbruget og fra strukturelle og naturlige skævheder mellem de forskellige land-*

brugsregioner".²² Den sociale struktur blev i den følgende politiske proces refereret til som familiebruget, og det var tilstedeværelsen af *familien*, der skabte en moraløkonomisk problematik, som senere afsnit i denne artikel vil vise mere detaljeret. Det er i øvrigt væsentligt at bemærke, at idéen om landbrugets anderledeshed og *familiebruget* som en værdibaseret politisk kategori var usædvanlig sprogbrug i EF-sammenhænge i denne periode, der ellers fokuserede på liberalistiske og økonomisk-tekniske tiltag i forbindelse med skabelsen af et fælles internt marked for varer og opbygningen af en toldmur udadtil. Desuden giver denne fortolkning en anden dimension til det politiske idégrundlag, der oftest fremtrækkes som drivkraft i den såkaldte europæiske integrationsproces efter Anden Verdenskrig, nemlig overstatslighed [*supranationalisme*] eller føderalisme.²³ Disse idé- og værdimæssige grundlag blev imidlertid ikke opfundet i EF, hvilket jeg vil diskutere i de følgende afsnit.

Landbrug og velfærdspolitik

Gennem prisstøtten blev EF's landbrugspolitik til en form for omfordelingspolitik, og den var således grundlæggende anderledes end måden, hvorpå andre dele af økonomien blev reguleret.²⁴ Denne form for landbrugspolitik byggede på en lang tradition for statslig intervention i og understøttelse af landbrugssektoren i det meste af Vesteuropa. Historikere har peget på, at moderne landbrugspolitikker blev udviklet etapevist fra sidste halvdel af det 19. århundrede.²⁵ Det skete i forbindelse med den stigende professionalisering af statsapparaterne, hvor deciderede landbrugsministerier blev skabt, og landbrugenes interesseorganisationer begyndte at agere som en væsentlig faktor på den politiske scene. De nye fragt- og køleteknikker, der kom frem omkring 1870, betød, at korn fra Nordamerika kunne sendes til Europa relativt hurtigt og billigt. Det resulterede i en ny form for pres på de europæiske landbrugsmarkeder. Det første svar herpå fra statslig side var at opbygge national markedsbeskyttelse, hvor konkurrencen var uønsket. Denne form for national protektionisme tiltog mange steder i årene op til og under den Første Verdenskrig.

Landbrugskrisen, der brød ud i starten af 1920'erne, førte til nye former for regulering og offentlig intervention. Mange steder blev der iværksat en organisering af nationale markeder ved blandt andet at forsøge at stabilisere markederne ikke blot gennem ekstern beskyttelse, men også gennem interne prisstøtteordninger. I mellemkrigstiden fik landbrugspolitikker både i Europa og blandt andet i USA desuden et klarere formuleret social- og velfærdspolitisk mål, som sigtede mod at beskytte landmændenes indtjening. Debatterne om understøttelse af landbruget udspandt sig i høj grad i dialog med de nationale velfærdstatsdebatter, hvori både social- og kristendemokratiske partier deltog. Det var også en klar tendens hos de fascistiske regimer, der voksede frem i Tyskland og

Figur 1. Sicco L. Mansholt, Vice-præsident for Europakommissionen og ansvarlig kommissær for landbrug. Her i landlige omgivelser, ca. 1962. Foto: European Union, 2011.

Italien, at både landbruget og familien havde en særlig status. Det kompleks af landbrugspolitikker, der blev udviklet i mellemkrigstiden benævnes også som landbrugets velfærdsstat [*the agricultural welfare state*]. Dette betød ikke, at landbrugspolitikken var en isoleret del af velfærdsstatsopbygningen, men at sektoren skal ses som en grundlæggende og integreret del af de velfærdspolitiske foranstaltninger, der blev udviklet.

Der findes ikke nogen klar definition på, hvad en velfærdsstat faktisk er, men et fælles træk er, at det blev anset som statens rolle at sikre et rimeligt indtjeningsgrundlag for alle borgere, også selv om det enkelte individ ikke kunne belønnes tilstrækkeligt på arbejdsmarkedet.²⁶ Velfærdsstatens guldalder var i årtierne efter Anden Verdenskrig, og den var karakteriseret ved mere direkte brug af indkomstoverførsler og specielle hensyn til visse sociale grupper. Det kulminerede på landbrugsområdet med de såkaldte indkomstparitetslovgivninger, hvis formål var at sikre, at landbrugets indtjening kom på linje med indtjeningen i andre sektorer.²⁷ Den vesttyske *Landwirtschaftsgesetz* fra 1955 er

et godt eksempel. Den blev af den dominerende tyske landbrugsorganisation Deutsche Bauernverband (DBV) kaldt for *Landwirtschaftliche Grundgesetz*,²⁸ altså landbrugets grundlov. Det var imidlertid også karakteristisk, at den tyske *Landwirtschaftsgesetz* blev vedtaget uden en klar definition af, hvilke grupper landbruget skulle opnå paritet med. Dermed var det umuligt at afgøre, hvornår målsætningen faktisk var opnået. Det førte imidlertid i de følgende år til en nærmest uendelig strøm af støtteordninger til det tyske landbrug, som gjorde det muligt for mange landmænd at blive på gården, selvom den ikke blev drevet effektivt. Det efterlod på den ene side en stigende regning til skatteborgerne. På den anden side underbyggede det DBV's kontinuerlige krav om en fælleseuropæisk landbrugspolitik, der var bedre end den nationale *Landwirtschaftsgesetz*.²⁹

Diagnosen bag indkomstparitetslovgivning for landbruget var, at der var en voksende indtægtskløft mellem landbruget og andre sektorer. Teknologiske fremskridt som for eksempel indførelse af traktorer eller elektricitet på gårdene manifesterede sig ikke i produktivitetsstigninger, der kunne sammenlignes med dem, der fremkom, når der i industrien for eksempel indførtes samlebandsproduktion. Dette blev set som uacceptabelt i en tid, hvor de vesteuropæiske samfund blev mere velstående, og den socialpolitiske drejning i landbrugspolitikken blev legitimeret på tværs af det politiske spektrum i det meste af Vesteuropa. I den kristendemokratiske opfattelse af velfærdsstaten skulle socialpolitikken sigte på at bevare traditionelle værdier som stærke familie- eller fællesskabsbånd.³⁰ Socialdemokratiske velfærdsprogrammer satte fokus på grupper, der af forskellige grunde ikke kunne konkurrere på et ubeskyttet marked. Det betød, at ingen af de store partier kunne hævde at have monopol på argumentet om, at det var statens rolle at beskytte den enkelte borger imod negative følger af markedsforandringer.

Den tyske *Landwirtschaftsgesetz* er igen et godt eksempel herpå. Modellen med *Soziale Marktwirtschaft*, der blev udviklet af økonomer som Ludwig Erhard og Alfred Müller-Armack, kombinerede liberale idéer om individets økonomiske frihed med idealer om social retfærdighed, som den enkelte borger skulle sikres af staten.³¹ I udgangspunktet var økonomiminister og senere forbundskansler Erhard skeptisk over for at give privilegier til enkelte sektorer, men i praksis tilgodeså hans kristendemokratiske parti (CDU) i vid ustrækning enkelte sektorer som jernbaner og landbruget. Kristendemokraterne sad uafbrudt med regeringsmagten fra 1949 til 1969 og fik meget af æren for opbygningen af den vesttyske velfærdsstat, men socialdemokraterne og det Fri Liberale parti støttede faktisk de fleste af disse initiativer. Ligeledes blev den store landbrugslovgivning fra 1955 vedtaget efter krav fra DBV, men den blev åbent støttet af det tyske industriforbund, der argumenterede for, at et velstående landbrug ville være storkunde hos industrisektoren.³²

Det tyske eksempel er imidlertid ikke enkeltstående. Den økonomiske historiker Giovanni Federico har bemærket, at sektoren blev så stærkt statsstøttet i denne periode, at *"landmænd blot ikke benævnes som statsligt ansatte"*, men i realiteten var det.³³ Selvom der klart var forskelle på omfanget af støtteordninger til landbruget iblandt de seks EF medlemslande, så gav opfattelsen af, at der eksisterede en uretfærdig indtægtskløft i landbruget, ammunition til argumentationen for udbygningen af nationale landbrugspolitikker i en velfærdspolitisk retning i årtierne efter Anden Verdenskrig. Disse politikker var *"[...] dybt forankret i en temmelig stærk antagelse om "landbrugsproblemet" [the farm problem] og en specifik social konstruktion af små landmænds økonomiske sårbarhed over for uhæmmede markedskræfter"*.³⁴

Den fælles landbrugspolitik i velfærdspolitisk indramning

På det tidspunkt, hvor EF-Traktaten blev underskrevet, var der ikke længere problemer med fødevareforsyningen i medlemslandene, men der var imidlertid store sociale og regionale uligheder i landbrugssektoren, og afvandringen fra landet var markant. Der kom i de første år sjældent konkrete tal på disse problemer, men det blev blandt andet dokumenteret i en række rapporter fra Marshallplan-organisationen, Organisation for European Economic Cooperation (OEEC). Det var derfor ikke tilfældigt, at det blev Romtraktatens formulering af landbrugspolitikens formål, der blev prioriteret højst i alle de politiske dokumenter, som fulgte efter Kommissionens *Bibel* fra juni 1960. Artikel 39.1b stipulerede, at formålet skulle være *"at sikre en retfærdig levestandard for landbrugets fællesskab, især ved at forøge de individuelle indtjeninger for personer beskæftiget i landbruget"*. Dette var det eneste sted, hvor Romtraktaten beskæftigede sig med individuelle indtjeninger, og det mindede om de brede formuleringer, der også fandtes i nationale indkomstparitetslovgivninger. Indtægtsparagraffen blev således prioriteret over fire andre formål nævnt i Romtraktaten, nemlig at forøge produktiviteten gennem teknologiske fremskridt, at stabilisere markederne, at garantere forsyningen og at sikre rimelige priser til forbrugerne.³⁵

Dette var ikke kun et resultat af den historiske arv fra nationale landbrugspolitikker, men også af en møjsommelig politisk proces frem til midten af 1960'erne. Den hollandske landbrugskommissær, Sicco L. Mansholt, fik stor indflydelse på formuleringen af landbrugspolitikken i de følgende år. Fra krigens slutning i 1945 til udnævnelsen som kommissær i januar 1958 havde han været landbrugsminister i sit hjemland. Det var en periode, hvor hollandsk landbrug havde oplevet en enorm vækst, efter at meget af landbrugets infrastruktur havde ligget i ruiner efter Anden Verdenskrig.³⁶ Mansholt var på det tidspunkt den længst siddende landbrugsminister i EF – en post, ministrene i de fleste lande

kun besad i kort tid – også i Holland efter Mansholt – og han havde beklædt posten under skiftende regeringsledere og -koalitioner. Mansholt var socialist, og under krigen havde han været dybt involveret i modstandsbevægelsen og havde specielt forsøgt at koordinere fødevarerforsyningen uden om besættelsesmagten. Han var selv landmand og havde bygget sin egen gård op i Friesland nær Groningen. Mansholt havde altså usædvanlig stor ekspertise og troværdighed på området. Alligevel var Mansholts kandidatur ikke ukontroversielt, og den tyske forbundskansler, Konrad Adenauer, skal have bemærket, at en ”[...] *landmand og socialist – det er ved Gud for meget*”.³⁷

I hollandsk politik havde Mansholt været med til at opbygge en konsensus-søgende form i landbrugspolitikken og den økonomiske politik, og i EF anlagde han fra starten en åben stil ved at konsultere mange forskellige grupper.³⁸ Over for medlemsstaterne i Ministerrådet kørte han en håndfast stil i forhold til rækkefølgen af de forslag, der blev fremsat. Hans strategi var øjensynligt først at præsentere medlemsstaterne for nogle brede rammer, der senere gradvist blev indsnævret til det mere konkrete indhold som for eksempel kornprisen, som der først kom tal på i løbet af 1963.³⁹ Mansholt må have ræsonneret, at det var væsentligt at skabe enighed om de brede politiske rammer først for at undgå, at forhandlingerne strandede, hvor uenigheden og potentielle konflikter mellem medlemsstaterne kunne være størst. Det var en lektie i forhandlingsteknik, som han med al sandsynlighed havde lært sig allerede i starten af 1950'erne, da han som landbrugsminister i Holland havde taget del i en række mislykkede forhandlinger mellem 16 lande i Vesteuropa om en *Green Pool* af landbrugsvarer.⁴⁰ Green Pool-forhandlingerne i starten af 1950'erne havde taget udgangspunkt i handelspræferencer, selv om ingen af de involverede parter havde vist nogen større interesse i dette. En del af landene havde tværtimod øget den nationale intervention i sektoren i forbindelse med deres interne velfærdsdiskussioner, der jo fandt sted parallelt med Green Pool-forhandlingerne.

Arbejdet med den fælles landbrugspolitik i EF startede et helt andet sted, end hvor Green Pool-forhandlingerne slap. Romtraktaten skelnede klart mellem mål og midler for landbrugspolitikken ved at pege på, at det fælles marked for landbrugsprodukter skulle ”[...] *ledsages af en fælles landbrugspolitik*”.⁴¹ Det skel blev væsentligt for måden, hvorpå landbrugspolitikken blev udformet, noget der slet ikke fremgår af den klassiske tilgang, som diskuteres ovenfor. Ved at prioritere indkomstformålsparagraffen blev det således anset for politisk legitimt at lade denne velfærdspolitiske problematik flyde over til det europæiske niveau. Landbrugsministerierne og landbrugsorganisationerne i lande som Frankrig og Forbundsrepublikken Tyskland var i 1960'erne ganske enige om prioriteringen af indkomstformålsparagraffen, og at midlet skulle være markeds- og prisstøtteinstrumenter på EF-plan. Hollænderne var enige i målet og accepterede hurtigt

midlet, mens italienerne, belgierne og luxembourgerne gav deres samtykke på mere passiv vis.

Selvom der var bred enighed blandt medlemsstaternes repræsentanter om princippet om at skabe en fælles kornpris, så tog det alligevel næsten tre år fra den principielle beslutning i januar 1962 til den faktiske beslutning i december 1964. Den væsentligste barriere var hele vejen igennem de tyske forhandlere, men problemerne var ikke af økonomisk eller handelsmæssig karakter som antaget i den klassiske fortolkning af den fælles landbrugspolitik historie. Længe før Kommissionens første konkrete prisforslag havde DBV meldt ud, at den ville kæmpe for, at den fælles kornpris ville blive fastsat på samme høje niveau som i Forbundsrepublikken Tyskland. Landbrugsministeren, Werner Schwarz, havde på det tidspunkt fået *Richtlinienkompetenz* af kansler Adenauer til at forhandle den fælles landbrugspolitik. Både Schwarz og hans statssekretær, Theodor Sonnemann, havde en tidligere karriere i DBV og var yderst skeptiske over for EF-samarbejdet, idet de frygtede, at det ville tage kompetencer væk fra ministeriet og underminere dets tætte forhold til DBV. I et forsøg på at løsne op for den politisk hårdknude gik Kommissionen i 1963 med til i en overgangsperiode at tilbyde direkte kompensationer til kornproducenter, der blev udsat for prisfald i forbindelse med indførelsen af den fælles kornpris, det vil sige i Forbundsrepublikken Tyskland, Luxembourg og Italien. Om det faktisk forholdt sig således for alle landene, kan diskuteres, for dels skulle prisniveauet faktisk forhøjes i visse lande, og dels er det ikke altid tilfældet, at et prisfald på landbrugsvarer medfører lavere indtægter i landbruget. Italiens landbrugsministerium var desuden skeptisk, idet det anså det som nærmest umuligt at uddele direkte kompensationer til godt en million små familiebrug oven i at skulle administrere pristøtten.⁴²

Det var først i efteråret 1964 – et års tid efter at Erhard havde overtaget kanslerposten efter Adenauer – at der kom skred i forhandlingerne. CDU fortsatte med at stemme mod en lavere kornpris, og den tidligere økonomiminister var forsigtig med at få partiet på nakken over en sag om landbruget, for det var ikke der, hans primære politiske interesse lå. Han gik først ind i affæren efter et direkte brev fra Forbundsbanken, der bad ham om at tænke grundigt over, hvad et fortsat højt kornprinsniveau ville betyde for fødevarerpriserne generelt i Forbundsrepublikken Tyskland og EF.⁴³ D derpå accepterede han Kommissionens forslag om direkte kompensationer og gik i forhandlinger med DBV, hvor han tilbød yderligere nationale kompensationer. Ministerrådets diskussioner om den fælles kornpris blev nu i stedet til spekulationer om, hvad en fælles kornpris ville gøre ved landbrugets indtjening, og hvorvidt det var acceptabelt at starte den fælles politik med partielle kompensationer til visse nationale producenter. Den hollandske delegation foreslog desuden ved et par lejligheder, at der så også skulle udbetales kompensationer til forbrugerne i lande, hvor priserne ville stige. Det blev dog ikke til noget. Da der i de

cember blev givet direkte kompensationer samtidig med accepten af en fælles kornpris blev den velfærdspolitiske retning af den fælles landbrugspolitik cementeret.

Familiebruget som politisk kategori

Familiebruget var et af hovedtemaerne på en akademisk konference om *landbrugets økonomiske problemer i industrielle samfund* organiseret af International Economic Association i 1969. Her skrev den fremtrædende tyske agrarøkonom Hermann Priebe, at:

”Europas historie viser, at familiebruget har været den fremherskende form for landliv i europæiske nationer. Selv i industrialiseringens tidsalder har de bevist ikke blot deres stærke stabilitet men også deres tilpasningsevne til tekniske og økonomiske udviklinger, og også i dag er de grundstammen i europæisk landbrug”.⁴⁴

Priebe argumenterede for, at det ikke var nødvendigt med en fastsat norm for, hvad familiebruget præcist var, for det unikke var kombinationen af det sociale og det økonomiske. Han havde været relativt tæt knyttet til det tyske landbrugsministerium og deltaget i alle de væsentlige landbrugspolitiske debatter i efterkrigstiden i Forbundsrepublikken Tyskland. Omend han var skeptisk over for EF's landbrugspolitik – han kaldte den senere for *Die subventionierte Unvernunft*⁴⁵ – så var han dog optimistisk omkring fremtidsudsigterne for familiebruget i Europa.

Priebes indlæg var følelsesladet og sandsynligvis baseret på en idealforestilling om familiebruget som del af et traditionsbundet samfund, hvor familien – stor eller lille – stod i centrum. Hermed greb han også fat i en lang tradition for at se på landbruget ikke blot som en økonomisk aktivitet, men, som blandt andet formuleret af historikeren Fernand Braudel, som en livsform og en civilisation.⁴⁶ Den franske sociolog Henri Mendras noterede i bogen *La fin des paysans [Bondestandens endeligt]*, at uden bondestanden ville europæisk kultur være meget dårligt stillet.⁴⁷ Historikeren Eugen Weber beskrev, hvordan landlige samfund i Frankrig var ved at bukke under i fremskridtets og modernitetens navn.⁴⁸ Weber pegede også på de hukommelsesmekanismer, der trådte i kraft med afvandringen, for i byen begyndte de snart at savne familien på landet og glemme de miserable betingelser, de typisk var flyttet fra. Mange begyndte derfor gradvist at romantisere livet på landet. I fortællingen om den franske nations udvikling kom landlivet til at symbolisere det anti-moderne, og det blev dermed en uundværlig del af forestillingen om det moderne samfund. Det blev opsummeret af økonomen Karl Brandt i 1961 som ”[...] *byboens forestilling om Det tabte Paradis [Paradise Lost]*”.⁴⁹

Familiebruget blev en politisk kategori, der både var idealforestilling og faktisk eksisterede, typisk i form af relativt små brug. Dette kunne f.eks. være et familiebrug i Bretagne eller de Bayriske Alper, der skulle huse og brødføde den udvidede familie. Produktionsapparatet blev måske forbedret efter krigen, men familiebruget forblev en mindre økonomisk enhed med lidt jordbrug, dyreavl og jagt, og hvad der ellers måtte være af lokale muligheder for at supplere indtægten. Der var en vis grad af selvforsyning, hvilket også gjorde det svært at regne det samlede indtægtsgrundlag ud, men det var under alle omstændigheder magert i forhold til det omkringliggende samfunds. Det blev dels opfattet som et socialpolitisk problem, men familiebruget blev i lande som Frankrig og Forbundsrepublikken Tyskland også til en politisk kategori, der dækkede over en forståelse af familiebruget som en grundlæggende socio-kulturel institution. Så når familiebruget blev diskuteret i politiske sammenhænge, var der ofte referencer til et mindre familiebrug og de nationale værdier, som det også repræsenterede. Når familiebruget var truet, så var nationen og fællesskabet det også.

I Holland var der imidlertid også en lidt anden familiebrugsmodel. Den byggede på forestillingen om familiebruget som et moderniseret landbrug med en specialiseret produktion af f.eks. mejeri- og kødprodukter, der skulle brødføde en lille kernefamilie. Det var en arbejdsintensiv produktion, der krævede kapital og et vist uddannelsesniveau. Mansholts egen baggrund repræsenterede faktisk dette ret godt. Som ung tog han en landbrugsuddannelse efter at have tilbragt nogle år på Java for at lære plantagebrug. Derefter købte han et stykke uopdyrket jord i Friesland i den nordlige del af Holland ikke så langt fra forældrenes gård. Som meget jord i denne del af landet skulle det drænes for vand, og han nævnte ofte stolt, at han selv havde gravet gården op af havet med et par kammeraters hjælp.⁵⁰ Der var på denne type familiebrug behov for de hænder, der nu skulle til for at holde familiebruget effektivt i gang, hverken flere eller færre. Det var denne type familiebrug, der havde stået bag den succesfulde hollandske økonomiske genopbygning efter krigen, og det havde forplantet sig i landets politiske bevidsthed. Mansholts ideal var derfor en hollandsk model, hvor familiebruget kunne og skulle indrette sig efter fremtidens behov.

Som politisk kategori eksisterede familiebruget altså også i nationale sammenhænge og trak på et repertoire af historiske og kulturelle forestillinger om nationen som fællesskab. I lande som Frankrig og Tyskland førte det imidlertid til en række defensive landbrugspolitiske tiltag fra 1930'erne, mens det i hollandsk politik bar en tro på, at familiebruget var med til at skubbe det moderne samfund fremad. Da EF's landbrugspolitik blev udarbejdet, var den første familiebrugsmodel imidlertid klart dominerende.

Familiebruget og den værdipolitiske kamp i EF

I juni 1958 mødtes de seks landbrugsministre, repræsentanter fra Kommissionen og store interessegrupper organiseret på tværs af EF i Stresa i Italien med det formål at diskutere, hvordan den fælles politik kunne udformes. Der kom ikke meget konkret ud af mødet, men den endelige resolution slog følgende prioritering fast: *"I lyset af vigtigheden af familiestrukturerne i europæisk landbrug og den enstemmige vilje til at værne om dennes familiekarakter [la volonté unanime de sauvegarder ce caractère familial] følger det, at alle midler skal tages i brug for at styrke den økonomiske og konkurrencemæssige kapacitet hos disse familieføretagender"*.⁵¹ Stresa-resolutionen beskrev altså en lidt pragmatisk model af familiebruget, der både anså familiebrugsstrukturen for noget, der skulle bevares, og noget, der skulle moderniseres. Der var dermed et behov for en form for afklaring, fordi en fælles landbrugspolitik, der tilgodeså begge familiebrugsmodeller, ville række i mange forskellige retninger.

Jeg er i min forskning stødt på to tidspunkter i det følgende årti, hvor familie-(brugs)begrebet blev bragt til diskussion enten implicit eller eksplicit. Første gang var i februar 1959, da Mansholt mødtes med DBV som led i forberedelserne til det nye lovgivningsarbejde.⁵² Her præsenterede han, hvad der sandsynligvis var hans ideelle tilgang til fremtidens landbrug i EF. Hans budskab var, at der skulle omfattende moderniseringer til, og at i det kommende årti ville millioner af landmænd og landbrugsarbejdere blive overflødige, fordi de ikke var økonomisk konkurrencedygtige. Han var villig til at støtte dem, der frivilligt ville forlade hvervet, med omskoling, og de, der blev tilbage i landbruget, med de nødvendige omstruktureringer. Tysk landbrug var på dette tidspunkt ikke særlig konkurrencedygtigt, og det var ikke den besked, som DBV's lederkreds forventede at få. Mødet blev starten på et noget fjendtligt forhold mellem kommissæren og DBV. Der var sådan set ikke konflikt mellem de to parters mål om at skabe de ideelle støtteforanstaltninger for familiebrugene i EF, men Mansholts forslag antydede en *slankere* familiebrugsmodel, hvor der var færre folk på gården, end den, DBV så sig som talsmand for. Mansholt havde en god fingerspidsfølelse og var sandsynligvis klar over, at den fælles landbrugspolitik ikke som udgangspunkt kunne basere sig på en model, der udfordrede den dominerende opfattelse af familiebruget.

Den fælles landbrugspolitik, der blev udviklet i de næste år, blev lavet med konstante referencer til familiebruget. Der var desuden i januar 1962-beslutningen om finansieringsformen for den fælles landbrugspolitik en aftale om, at en tredjedel af midlerne skulle sættes af til en strukturforbedringspolitik. I realiteten skete der dog ikke meget med denne del af politikken før i første halvdel af 1970'erne. Den oprindelige fælles landbrugspolitik var derfor i bund og grund baseret på en status quo opfattelse af familiebruget, hvor alle landbrug – store

Figur 2. Landbrugskommissærer kan godt lide at vise deres forbindelse til erhvervet. Her er det landbrugskommissær Franz Fischler, 1995. Foto: European Union, 2011.

som små – der producerede de mest gængse landbrugsvarer, kunne modtage prisstøtte. Så selvom afvandringen var stor, så holdt det helt sikkert også visse landbrug i gang, selv om livskvaliteten og indtjeningen ikke var høj eller tilfredsstillende. Kort tid efter, at den fælles landbrugspolitik var implementeret i slutningen af 1960'erne, besluttede Mansholt, at det igen var tid til at udfordre den dominerende opfattelse af familiebruget. I 1968 lancerede han med Kommissionens forsigtige støtte et *Memorandum om reform af landbruget i EF*. Det var ikke et formelt forslag fra Kommissionens side, og det havde derfor ikke en egentlig formel status ifølge Romtraktatens procedurer. Det blev i den næste periode ofte omtalt som Mansholtplanen. Mansholtplanen var ment som et debatoplæg, hvor "[...] *alle myndigheder og organisationer vil blive hørt*".⁵³ Det var et omfattende dokument, der forsøgte at pege på, hvordan den fælles landbrugspolitik kunne udbygges og forbedres til at modernisere landbrugssektoren. Analysen var ikke grebet ud af den blå luft, for den svarede meget til dem, der var kommet med jævne mellemrum fra Organisation of Economic

Cooperation and Development (OECD). Amerikanske landbrugsøkonomer pegede desuden på et decideret uudnyttet potentiale i vesteuropæisk landbrug, idet familiebrugene var for små og for ineffektive.⁵⁴

Mansholt havde allerede luftet disse tanker på et møde med den største europæiske producentgruppe, Committee of Professional Agricultural Organisations (COPA) i november 1967.⁵⁵ Her gentog han problematikken med, at mange landbrugshusholdninger var kommet bagud i forhold til den økonomiske udvikling. Dette var ikke nødvendigvis på grund af den generelle afvandring af arbejdskraft fra landet, men fordi den teknologiske udvikling havde gjort det nødvendigt, at familiebrug rent faktisk blev til enmands-brug [*one-man farms*]. Mansholt satte desuden spørgsmålstegn ved "*familiebrugets sociale position*", og han pegede på, at det hårde arbejde hver dag gjorde, at landmanden direkte negligerede familien. Han spurgte direkte:

"Hvad er konens situation på et lille landbrug af den slags? Utænkelig! På et familiebrug skal konen hjælpe til med landbrugsarbejdet i tillæg til hendes huslige og familiemæssige gøremål – som ikke er blevet mindre med tiden. Og hun er nødt til at udføre dette ikke blot i løbet af ugen, men også på lørdage og søndage. På enmandsbruget bliver landmanden og hans kones sociale situation forringet [...]"⁵⁶

Mansholt pegede også på børnenes situation på gården. Børnene havde, mente han, grund til at finde nogen at skyde skylden på, hvis deres forhold ikke forbedredes i fremtiden. Han konkluderede, at "*the family farm [...] has been left high and dry*".⁵⁷ Ved at pege på de sociale utilstrækkeligheder, der var ved et familiebrug, der ikke blev drevet effektivt, forsøgte han dels at pege på, at patriarken faktisk havde svigtet familien, og dels at der var en skævhed mellem den fælles landbrugspolitikks mål om social lighed og effekten af støtten, der blev givet.

Ordlyden af Mansholts tale i november 1967 blev nærmest gengivet ordret i Memorandummet. Et kapitel med titlen "Landbruget – et socialt problem" sagde følgende:

"Enhver landmand må i dag bekymre sig mere og mere om, hvad fremtiden vil bringe for ham. Er der en chance for, at i det mindste hans børn, hvis de bliver i landbruget, kan se frem til en indtægt og levevilkår, som de andre i Fællesskabet nyder godt af?"⁵⁸

Kommissionen forsøgte således at pege på moralske overvejelser, der også var gældende for familiebruget. Der blev talt om at skabe en: "[...] *solidaritetsbevægelse* [i Fællesskabet, red.], *der sigter mod at vejlede landbruget i moderne me-*

toder, og at give landmænd deres retmæssige andel af den generelle fremgang, [hvilket også] vil kræve en kolossal indsats og tilpasningsevne fra landmændene selv".⁵⁹ Det blev trukket frem, at mange familiebrugs sociale og fysiske immobilitet gjorde, at "familier [...] nogle gange bor under usle forhold i områder, hvor de altid har boet".⁶⁰ Mansholtplanen konkluderede, at "Der er ingen tid at spilde" med implementeringen af reformen af europæisk landbrug.⁶¹

"I lyset af dette ekstremt komplekse sæt af sociale, finansielle og økonomiske problemer, kombineret med problemerne meget delikate menneskelige natur, og forværret af en hel række af psykologiske faktorer, kan det ikke forventes, at noget bliver ændret gennem et par små ukomplicerede manøvrer. Tværtimod vil landmanden blive tilbudt en bred vifte af nye muligheder, hvis de frit og spontant skal kunne beslutte hvad deres egen og deres børns fremtid skal være. [...] Et landbrug, der hverken giver landmanden eller hans familie nok arbejde eller en rimelig indkomst, og som ikke giver dem adgang til en hæderlig social position og levevilkår, er ikke længere, hvad et familiebrug burde være".⁶²

Mansholtplanen var tænkt som en reform af europæisk landbrugs sociale struktur. Der var således ikke tale om en afskaffelse af den fælles politik, men snarere en justering og udbygning af den til også at inkludere modernisering. Men den førte til en ophedet debat i Ministerrådet i første halvdel af 1969. I januar forsvarede den tyske kommissær Hans von der Groeben udspillet med at:

"Det handler ikke kun om at forbedre individets vilkår ved at forøge deres indtægter og forbedre deres sociale betingelser. [...] det er ikke nødvendigt at understrege, hvorfor det er så svært at efterlade et personligt (land)brug for et lønnet job, der måske er bedre betalt."⁶³

Han pegede på, at det egentlig mest var en regional problematik, men at i visse områder:

"[...] har den landlege befolkning ingen andre alternativer end at blive ved landbrugsaktiviteterne, selvom det absolut ikke giver nogen tilfredsstillelse og er utilstrækkeligt betalt [...] Familierne bliver noget, der på sin vis er bestemt af jorden, nogle gange under miserable betingelser [...]"⁶⁴

Den franske udenrigsminister, Michel Debré, reagerede, måske forventeligt, med en vis sans for historisk dramatik. Han indrømmede, at godt nok kunne den industrielle udvikling ikke stoppes, men pointerede, at:

”Spørgsmålet er faktisk en hovedlinje [*une affaire capitale*] i den fælles landbrugspolitik. Det handler ikke blot om produktions-, handels- eller prisproblemer; den måde, som problemet er på, vedrører på samme tid fremtiden for fællesmarkedet og den politiske fremtid for nationerne”.

Andre reagerede mere afdæmpet og accepterede, at der var store problemer med familiebrugsmodellen mange steder. Den italienske delegation reagerede f.eks. med en accept af, at:

”Bondestanden [*Les classes paysannes*] må mere og mere tage i betragtning, at det håndværksmæssige produktionssystem har haft dets tid, og selv for familiebruget [*l'exploitation familiale*] kommer der en form for industriel organisering af produktionen. Tilpasningen på det praktiske niveau til de nye muligheder og chancer er mere og mere følsomme; det er en evolution imod ”det nye”, som landbrugspolitikkerne i EF-landene skal anstrenge sig mere og mere for at støtte og accelerere i det næste årti”.⁶⁵

Der var altså også en lettere nervøsitet at spore over, hvordan hele situationen kunne håndteres, hvis man begyndte at ændre på familiebrugsmodellen i EF-regi. Der blev også udtrykt praktiske problemer. Både den tyske og hollandske delegation satte spørgsmålstejn ved Fællesskabets finansielle og administrative kapacitet til at implementere en eventuel strukturpolitik, men de fleste reaktioner gik på den værdipolitiske problematik omkring familiebruget som noget, der stadig skulle beskyttes.

Det var imidlertid nok primært reaktionerne uden for Ministerrådets lokaler, der blev Mansholtplanens endeligt.⁶⁶ Landbrugsorganisationerne i det meste af EF afviste direkte Mansholtplanen, som blev modtaget med ”*voldelig opposition i landbrugskredse*”.⁶⁷ I Italien blev den kaldt for *bomben* over familiebrugene, og andre steder blev der lavet dramatiske historiske sammenligninger som: ”*Hitler slap af med jøderne, Mansholt med landmændene*”.⁶⁸ Diskussionen faldt også sammen med yderligere prognoser, der forudså, at landbrugets indtægt ville blive ved med at falde. Den ene landbrugsminister efter den anden stillede sig nu offentligt op og afviste enhver diskussion af Mansholtplanen. Der er ingen tvivl om, at noget af dette drama til dels var koreograferet for offentligheden med Kommissionens og Rådets formandskabs bifald, og de protesterende fik i de følgende år ved flere lejligheder lov til at komme inden for i mødelokalerne tæt fulgt af pressen.⁶⁹ Mansholt trak planen tilbage, og den nåede aldrig at blive lanceret som et formelt forslag.

Efter Mansholtplanen

Mansholtplanen var taget af dagsordenen, før den nåede til forhandlingsbordet, men den efterlod sig alligevel spor i EF's udvikling af rurale politikker i de følgende år. For selvom Mansholt havde fremført sin argumentation på en konfrontatorisk og provokerende måde, så havde han jo peget på reelle sociale problemer og uoverensstemmelser mellem mål og midler i den eksisterende fælles politik. At EF's landbrug både stod ansigt-til-ansigt med store strukturforandringer og en indkomstproblematik var ikke til at komme udenom, og det seneste årti havde kun uddybet disse. Hans idéer blev taget op i en mere moderat form i løbet af 1970'erne. I 1972 blev der lavet tre nye strukturprogrammer, der lagde op til en økonomisk modernisering af landbruget i den retning, som Mansholt havde skitseret i 1959 og mere fyldstgørende i 1968.⁷⁰ Det skete som led i optagelsesforhandlingerne med Storbritannien, Irland og Danmark. Især i Storbritannien og Irland var der mange egne, hvor landbruget ikke var konkurrencedygtigt, og hvor en konservativ familiebrugsstruktur skabte store lokale og sociale problemer. Essensen af de nye strukturprogrammer var, at landmænd, der enten gerne ville forlade erhvervet eller ville konsolidere til større brug, kunne få uddannelsesmæssig og økonomisk støtte dertil.

Tre år senere vedtog Ministerrådet imidlertid et direktiv, der gik i den modsatte retning. Formålet med 1975-strukturprogrammet var at holde folk på landet, der ellers ville være rejst væk. Argumentet var her, at moderniteten havde resulteret i en kritisk affolkning af mange afsides egne, hvilket var ved at være et demografisk problem mange steder i Fællesskabets ni medlemsstater. Små landlige samfund bukkede under, fordi mange rejste væk, og med dem også lokale traditioner, dialekter og levevis. Det var især de yngre og de uddannede, der havde tendens til at flytte væk fra de såkaldte *less-favoured-areas* – som disse områder blev kaldt i EF's fagterminologi – mens de ældre og dem, der var mindre omstillingsparate, blev tilbage. Mellem 1950 og 1980 forsvandt der for eksempel næsten 30 procent af befolkningen i bjergrige områder i Italien, og på visse strækninger af Appeninerne blev landsbybefolkningen faktisk halveret.⁷¹ *Less-favoured-areas* udgjorde omkring en fjerdedel af Fællesskabets samlede areal og omkring 20 procent af alle landbrugsarealer. Med 1975-strukturprogrammet blev det således anerkendt, at det lille familiebrug, der ikke nødvendigvis var økonomisk bæredygtigt i sig selv, var nøglen til opretholdelse af små landlige samfund og dermed den demografiske diversitet i Fællesskabet. Dette betød også en fornyet defensiv tilgang til familiebruget begrundet i bredere kulturelle hensyn.

Sociologer med speciale i rurale samfund har observeret, at 1975-programmet fulgte en klar tendens til:

[...] at affolkningen af landlige samfund og afmonteringen af de sociale strukturer omkring landsbyer førte til en ideologi, hvor "fællesskab" fik fornyet vægt i landbrugspolitiske sammenhænge, og hvor en tydelig fornemmelse af tab har resulteret i en fornyet betoning af landsbylivets "guldalder"[...]”⁷²

Familiebruget og værdier i EF siden 1990'erne

Den defensive tilgang til familiebruget blev ved at dukke op i diskussionen af den fælles landbrugspolitik. Da den irske landbrugskommissær Ray MacSharry i 1992 lancerede den første tilbunds gående reform af den fælles landbrugspolitik siden dens grundlæggelse i 1960'erne, boede mere end halvdelen af EF's befolkning stadig i områder, der var klassificeret som rurale områder. Denne statistik blev ofte nævnt med henvisning til, at ikke alle i landlige områder var landmænd, men landbruget blev set som kernen i opretholdelsen af landsbylivet, som husede en så stor del af EF's befolkning. Familiebruget blev som tidligere stadig italesat som en væsentlig del af at opretholde en demografisk spredning og social og kulturel diversitet i Fællesskabet. I de forberedende dokumenter til MacSharry-reformen blev der argumenteret for, at politikens formål skulle være at vedligeholde tilstrækkeligt mange landbrug til at:

Figur 3. Billede fra små landbrugskår i forbindelse med en EF-kampagne med titlen "Landbrug - en økonomisk aktivitet på et menneskeligt niveau: salatsåning i Bretagne ca. 1992." Foto: European Union, 2011.

”[...] udføre for samfundet opgaverne med at producere mad og råmaterialer og beskytte det naturlige miljø inden for rammerne af familiebruget [*family farming*] [...] [og sørge for at] en stærk rural udvikling iværksættes sammen med den fælles landbrugspolitik for at opretholde den landlige befolkning og styrke den landlige økonomi”.⁷³

De politiske dokumenter forsøgte systematisk at understrege de positive værdier for EF ved et at have et aktivt og engageret landliv.

Det primære tiltag i MacSharry-reformen er kendt for at være en ændring fra prisstøtten – det vil sige den indirekte indtægtsstøtte – til en direkte indtægtsstøtte og dermed direkte overførselsindkomster til landmænd. Disse blev baseret på såkaldt historiske udregninger af produktionen på gården. Men det var også væsentligt, at MacSharry-reformen bragte et nyt politisk princip ind i landbrugspolitikken, nemlig den såkaldte *afkobling* [*de-linkage*], hvilket vil sige, at visse støtteformer kunne gives uden, at det havde relation til landbrugsproduktionen på gården. Dette blev blandt andet lanceret som et forsøg på at give familiebrug en række nye indtjeningsmuligheder ved at opretholde visse dele af Europas kulturarv. MacSharry forsøgte også at omdistribuere noget af landbrugsstøtten ved at foreslå at sætte loft på, hvor megen støtte det enkelte brug faktisk måtte modtage, fordi de 20 procent mest effektive landbrug løb med 80 procent af alle støttemidlerne, men det ville landbrugsministrene ikke være med til.⁷⁴

MacSharrys efterfølger, den østriske Franz Fischler, fulgte samme reformmønster, da han trådte til i 1995 og sad i det følgende årti. Men med udsigten til den *store* udvidelse, der kom i 2004, blev familiebrugsbegrebet i Fischlers anden periode gradvist afløst af en sprogbrug, der refererede til det multi-funktionelle landbrug. Det var således ikke længere så meget familien, der blev understreget, men mere det enkelte landbrugs mulighed for at udføre en række naturplejende og kulturarvsbeskyttende servicier, som samfundet efterspurgte.⁷⁵ Fischler-reformen gjorde nu dele af den produktionsbaserede støtte betinget af leveringen af sådanne serviceydelser. Måden, det var pakket ind på, lignede stadig den argumentation, som kom med 1975-strukturprogrammerne om miljø og kulturel diversitet. Kogalskabskrisen betød, at fødevarerikkerhed også fik en plads på dagsordenen. På trods af politiske stridigheder herom blev EU af mange set som stedet, hvor tilliden til fødevarerproduktionen i EU kunne genetableres.⁷⁶ Det lykkedes Fischler at bruge denne situation til at pege på, hvorfor og hvordan EU kunne gøre en forskel ved at sikre, at der blev indført en høj standard for fødevarer kvalitet:

”Vi må ikke glemme at produktionsmetoderne, der er nødvendige for sådanne kvalitetsmærker, ofte indebærer højere omkostninger eller lavere udbytter, som indtil nu ikke altid har været tilstrækkeligt kompenseret af markedet. Det er derfor retfærdigt, at kun producenter, der er villige til at levere sådanne kvaliteter, skal nyde godt af offentlige midler”.⁷⁷

Kogalskabskrisen blev hermed af Landbrugskommissionen vendt til at være en påmindelse om landbrugets fundamentale position i europæiske samfund. Midlet til at genvinde offentlighedens tillid skulle være at gøre støtte til fødevarerproduktionen betinget af goder, som samfundet efterspurgte, som for eksempel miljøbeskyttelse, fødevarer kvalitet eller dyrevelfærd.⁷⁸ Princippet for den betingede støtte blev kaldt for *cross compliance* og blev en del af en strategi til at ”forbedre Europas naturarv” og at ”bevare Europas rurale arv”.⁷⁹ I en række taler understregede Fischler og andre landbrugspolitikere i EU, hvordan millioner af byboere i EU hvert år tog på ferie på landet, og her ville de ikke se på industrielle brug eller triste, affolkede landsbysamfund. I stedet ville turisterne se smukke landskaber og glade landmænd.

Den multi-funktionelle vending i den fælles landbrugspolitik var interessant nok en udvikling, der fandt støtte hos OECD, der for første gang nogensinde ytrede, at den så en mening med de landbrugspolitiske tiltag i EF/EU.⁸⁰ Her blev der blandt andet argumenteret for, at

”Det er mere effektivt at betale direkte for offentlige ydelser som vedligeholdelse af et acceptabelt landskab [...] Betaling for offentlige ydelser vil bidrage til stigende indtægter for landmanden”.⁸¹

Samtidig med en vis liberalisering af den fælles landbrugspolitik omkring årtusindskiftet blev der nu argumenteret for et væsentligt forstærket værdigrundlag.

Konklusion

Artiklen har undersøgt, hvorfor og hvordan familiebruget blev værdigrundlag i den fælleseuropæiske landbrugspolitik. Den har for det første peget på, at der var tæt sammenhæng mellem politikken idémæssige grundlag om, at landbruget dels var en sektor, der var anderledes end andre sektorer, og dels måden hvorpå sektoren havde været integreret i velfærdspolitiske tiltag nationalt og senere på EF-niveau. For det andet var der en forestilling om, at familiebruget var en grundlæggende socio-kulturel institution i det nationale og europæiske fællesskab og civilisation. Det er muligt at identificere – mindst – to forskellige opfattelser af familiebruget i EF: I lande som Forbundsrepublikken Tyskland

og Frankrig var der en relativt konservativ opfattelse af familiebruget som en statisk enhed, og i Holland en opfattelse af familiebruget som en dynamisk og moderne familieforretningsmodel. Den første var dominerende i EF. Mansholt forsøgte at benytte sig af en lignende moralsk argumentation, da han i slutningen af 1960'erne lancerede sin plan for modernisering af landbrug ved at sætte spørgsmålstejn ved familiebrugets egen evne til at være økonomisk bæredygtigt og henviste til familiebrugets moralske forpligtelse for at sørge for en ordentlig fremtid for familiens medlemmer. Han havde ikke held til at skabe en strukturforbedringspolitik, men han havde lanceret en debat, der var med til at forme EF's strukturpolitik i 1970'erne.

Ethvert tiltag til reform af den fælleseuropæiske landbrugspolitik blev nødt til at forholde sig til fortællingen om familiebruget og den socio-kulturelle arv, som den repræsenterede. Det skifte, der gradvist indførtes fra Fischlers periode som kommissær, trak på denne fortælling, men fik samtidig skiftet fokus fra familien til landbrugets værdi for samfundets øvrige borgere. Ved gennem afkoblings-princippet at indføre en forpligtelse for landmændene til at opføre sig som gode borgere og europæere, var han og hans efterfølgere med til at argumentere for samfundets kontinuerlige behov for at understøtte en bestemt familiebrugsmode i Europa. Denne romantiserende tilgang til landbrugspolitikken blev meget rammende opsummeret af den danske landbrugskommissær Mariann Fischer-Boel, da hun i maj 2007 i en tale formulerede, at:

”BNP-tal fortæller ikke hele historien. [...] Landlege regioner er i sandhed Europas sjæl [...] De repræsenterer de miljømæssige, socio-økonomiske og kulturelle rigdomme på vores kontinent endnu mere end Europas urbane områder. [...] Landmænd og landhusholdninger [*farm households*] bliver vigtige leverandører af offentlige goder”.⁸²

Også for denne tidligere danske minister var EU's landbrugspolitikks værdigrundlag med til at sikre, at Paradiset endnu ikke var helt tabt.

Noter

- 1 *HAEU/BAC*, Comité Intergouvernemental, 1956. Alle citater i artiklen er egne oversættelser.
- 2 *HAEU/BAC*, European Commission: Memorandum, 1968.
- 3 For en detaljeret historisk analyse af den politiske proces, der ledte til opbygningen af EF's landbrugspolitik, se Knudsen, 2009.
- 4 Det var artiklerne 38-47 EEC. For gode diskussioner af artiklerne se Griffiths, 1995; Küsters, 1982 s. 347-348.

Figur 4. Landbrugskommissær Mariann Fischer-Boel havde både smilet, hjertet og sjælen med. På banneret bag hende står der "PAC (politique agricole commune, den franske betegnelse for den fælles landbrugspolitik) i hjertet af Europa". Billedet er fra 2005. Foto: European Union, 2011.

- 5 *HAEU/BAC*, Commission européenne, Proposition, 1960.
- 6 Freisberg, 1965; Molegraaf, 1999 s. 75; Butterwick og Neville-Rolfe, 1968 s. 207.
- 7 Resolutionens ordlyd om, hvem EF-importafgifterne på landbrugsområdet skulle tilfalde, var tvetydig, og der opstod senere en større diskussion heraf, men i 1970-traktaten om EF's fremtidige budgetstruktur blev det klart, at de blev en del af EF's "egne ressourcer". Knudsen i Kaiser, Leucht og Rasmussen, 2008.
- 8 *ARA/MLV*, "Résolution du Conseil", 1961.
- 9 For eksempel i *HAEU/BAC*, Mødereferat, 1962. For en længere diskussion: Knudsen, 2009 s. 195-206.
- 10 For eksempel Gillingham, 2003 s. 120-123.
- 11 Den mest citerede er Moravcsik, 1998 s. 159-237.

- 12 Eksempel på forskning baseret alene på fransk-tyske kilder, der kommer til den konklusion: Germond, 2010.
- 13 En god kritik i Kaiser i Cini og Bourne, 2005.
- 14 Knudsen, 2009 s. 304-317; Muth, 1970 s. 44-51; Edmund Neville-Rolfe, 1984 s. 112.
- 15 For eksempel Pierson, 2004.
- 16 Daviter, 2007 s. 654.
- 17 Skogstad, 1998 s. 464.
- 18 Hall, 1993 s. 289-292.
- 19 Lascoumbes og Le Galès, 2007 s. 4.
- 20 Ibid.
- 21 Skogstad, 1998 s. 465-66.
- 22 Artikel 39.2 EEC.
- 23 For eksempel diskussionen trukket op i Dinan, 2005 s. 11-38.
- 24 Sammenlign for eksempel med Majone, 1996 s. 9-27.
- 25 Sheingate, 2001; Rieger i Wallace og Wallace 2000; Ingersent og Rayner, 1999; Tracy, 1989. Se også Hathaway, 1963.
- 26 Andersen, 1990 s. 18.
- 27 Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), 1964 og 1965.
- 28 Ifølge kritikeren Hannsmeyer, 1963 s. 71.
- 29 Knudsen, 2009 s. 207-266.
- 30 Van Kersbergen, 1995 s. 26.
- 31 Wünsche i Hrbek og Schwarz (red.), 1998; Braunthal, 1965.
- 32 Hannsmeyer, 1963 s. 75.
- 33 Federico, 2005 s. 200.
- 34 Potter og Tilzey, 2005 s. 587; Skogstad, 2002 s. 248-249.
- 35 Artikel 39.1. a), c), d) og e) EEC.
- 36 Den bedste fremstilling er van Merriënboer, 2006. Se også interview-bogen Sicco L. Mansholt, 1974.
- 37 Mozer, 1980 s. 45; også Westermann, 1999 s. 163.
- 38 Meynaud og Sidjanski, 1970 s. 163-192.
- 39 *HAEU/BAC*, Commission européenne: Mesures, 1963.
- 40 Sørensen, 1998.
- 41 Artikel 38.4 EEC.
- 42 Knudsen, 2009 s. 233.
- 43 *BAK*, Brev ved note i det tyske finansministerium, 1964.
- 44 Priebe i Papi og Nunn (red.), 1969.
- 45 Priebe, 1988.
- 46 Se Braudel 1995.

- 47 Mendras 1970.
- 48 Weber, 1976.
- 49 Brand, 1961 s. 86. Tak til Henning Türk for denne reference.
- 50 Van Merriënboer, 2006.
- 51 *HAEU/BAC*, Dokumentsamling vedr. Stresa-konferencen.
- 52 *HAEU/BAC*, Commission européenne, 1959.
- 53 *Archive of European Integration*, Pittsburg (online), European Commission, Memorandum, 1968.
- 54 Renborg i Ugo Papi og Charles Nunn, 1969.
- 55 Mansholt, 1968.
- 56 Ibid.
- 57 Ibid.
- 58 *HAEU/BAC*, European Commission, Memorandum, 1968 s. 17.
- 59 Ibid. s. 18.
- 60 Ibid. s. 23.
- 61 Ibid. s. 24.
- 62 Ibid. s. 19-20.
- 63 *CM2*, Ministerrådets mødereferat, 1969.
- 64 Ibid. s. 65.
- 65 Ibid. s. 77-78.
- 66 Tracy, 1989, s. 273. Fennell, 1997 s. 210.
- 67 Tracy, 1989 s. 267.
- 68 Amadei, 1980, s. 125f; Westermann, 1999 s. 175.
- 69 Se for eksempel forsidebilledet, Knudsen, 2009.
- 70 Hill, 1984, s. 40.
- 71 Clout, 1984, s. 35f.
- 72 Buttell og Newby, 1980, s. 258.
- 73 Fennell, 1997, s. 169-170.
- 74 Grant, 1997, s. 77-78.
- 75 Buller i Buller og Hoggart (red.), 2001, s. 3.
- 76 Generelt argument i Ansell og Vogel (red.), 2006.
- 77 Franz Fischler, Korfu, 13. maj 2003. www.europa.eu.
- 78 Franz Fischler, Birmingham, 13. Februar 2003. www.europa.eu.
- 79 European Commission, 2000, s. 7.
- 80 OECD, 1994 og 2001.
- 81 OECD, 2003, s. 3
- 82 Mariann Fischer-Boel, Mainz 22. Maj 2007. www.europa.eu

Litteratur

- Amadei, Giorgio: 'La terra non può aspettare'. L'avventura agricola dell'Italia 1945/1980. Bologna 1980.
- Ansell, Christopher og David Vogel (red.), What's the Beef? The Contested Governance of European Food Safety. Cambridge, MA 2006.
- Brand, Karl: "Agricultural Productivity, Economic Growth and the Farm Policy Motivation of Urban Electorates". Food Research Institute Studies, 2, 1961, s. 83-93.
- Braudel, Fernand: A History of Civilizations. New York 1995.
- Braunthal, Gerard: The Federation of German Industry in Politics. Ithaca 1965.
- Buller, Henry og Keith Hoggart (red.), Agricultural Transformation, Food and Environment. Perspectives on Rural Policy and Planning, bind 1. Aldershot, 2001: Henry Buller: "Is This the European Model?".
- Buttel, Frederick H. og Howard Newby, The Rural Sociology of the Advanced Societies: Critical Perspectives. London: Croom Helm, 1980.
- Butterwick, Michael og Edmund Neville-Rolfe: Food, Farming and the Common Market. London 1968.
- Cini, Michelle og Angela K. Bourne (red.): Palgrave Advances in European Union Studies. Basingstoke 2005: Wolfram Kaiser: "From State to Society? The Historiography of European Integration", s. 190-208.
- Clout, Hugh: A Rural Policy for the EEC? London 1984.
- Daviter, Falk: "Policy Framing in the European Union". Journal of European Public Policy, 14, 2007, s. 654-666.
- Dinan, Desmond: Ever Closer Union. An Introduction of European Integration. Basingstoke 2005.
- Esping-Andersen, Gösta: Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge 1990.
- European Commission: "Europe's Agenda 2000. Strengthening and Widening the European Union". Luxembourg 2000.
- Federico, Giovanni: Feeding the World. An Economic History of Agriculture, 1800-2000. Princeton 2005.
- Fennell, Rosemary: The Common Agricultural Policy. Continuity and Change. Oxford 1997.
- Freisberg, Ernst: Die Grüne Hürde Europas. Deutsche Agrarpolitik und EWG. Köln 1965.
- Germond, Carine: "The Agricultural Bone of Contention: The Franco-German Tandem and the Making of the CAP, 1963-1966". Journal of European Integration History, 16 (2), 2010, s. 233-242.
- Gillingham, John: European Integration 1950-2003. Superstate or New Market Economy? Cambridge 2003.
- Grant, Wyn: The Common Agricultural Policy. Basingstoke 1997.

- Griffiths, Richard T.: "Agricultural Pressure Groups and the Origins of the Common Agricultural Policy". *European Review*, 3, 1995, s. 233-242.
- Hall, Peter A.: "Policy Paradigms, Social Learning and the State: The Case of Economic Policymaking in Britain". *Comparative Politics*, 25, 1993, s. 275-296.
- Kersbergen, Kees van: *Social Capitalism: A Study of Christian Democracy and the Welfare State*. London 1995.
- Lascoumbes, Pierre og Patrick Le Galès: "Introduction: Understanding Public Policy through its Instruments. From the Nature of Instruments to the Sociology of Public Policy Instrumentation". *Governance: An International Journal of Policy and Administration*, 20, 2007, s. 1-21.
- Hathaway, Dale E.: *Government and Agriculture. Public Policy in a Democratic Society*. New York 1963.
- Hannsmeyer, Karl-Heinrich: *Finanzielle Staatshilfen für die Landwirtschaft: Zur Theorie einer sektoralen Finanzpolitik*. Tübingen 1963.
- Hill, Brian: *The Common Agricultural Policy. Past, Present and Future*. London 1984.
- Hrbek, Rudolf og Volker Schwarz (red.): *40 Jahre Römische Verträge: Der deutsche Beitrag. Dokumentation der Konferenz anlässlich des 90. Geburtstages von Dr. h.c. Hans von der Groeben*. Baden-Baden 1998: Horst Friedrich Wünsche: "Wirtschaftliche Interessen und Prioritäten. Die Europavorstellungen von Ludwig Erhard".
- Ingersent, Ken A. og A. J. Rayner: *Agricultural Policy in Western Europe and the United States*. Cheltenham 1999.
- Kaiser, Wolfram, Brigitte Leucht og Morten Rasmussen (red.): *The History of the European Union. The Origins of a Trans- and Supranational Polity*. New York 2008: Ann-Christina L. Knudsen: "Delegation as a Political Process: The Case of the Inter-institutional Debate over the Budget Treaty", s. 167-188.
- Knudsen, Ann-Christina L.: *Farmers on Welfare. The Making of Europe's Common Agricultural Policy*. Ithaca 2009.
- Küsters, Hanns Jürgen: *Die Gründung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft*, Baden-Baden 1982.
- Giandomenico Majone (red.): *Regulating Europe*. London 1996.
- Molegraaf, Johan H.: *Boeren in Brussel: Nederland en het Gemeenschappelijk Europees Landbouwbeleid 1958-1971*. Upubliceret ph.d.-afhandling, Utrecht 1999.
- Mendras, Henri: *La fin des paysans. Innovations et changement dans l'agriculture française*. Paris 1970.

- Mansholt, Sicco L.: Die Krise. Europa und die Grenzen des Wachstums. Aufzeichen von Gesprächen mit Janine Delaunay und Freimut Duve. Reinbek bei Hamburg 1974.
- Mansholt, Sicco L.: "The future shape of agricultural policy". Address by Mr. Sicco Mansholt, at the farmers' conference organized by the Committee of Agricultural Organizations in the EEC (COPA) in Düsseldorf on 24 November 1967". Newsletter on the Common Agricultural Policy, 1, 1968.
- Merriënboer, Johan van: Mansholt. Een biografie. Amsterdam 2006.
- Meynaud, Jean og Dusan Sidjanski: Les groupes de pression dans la Communauté Européenne, 1958-1968: Structure et action des organisations professionnelles. Paris 1970.
- Mozer, Alfred: 'Gastarbeider' in Europa. Zupthen, 1980.
- Muth, Hanns-Peter: French Agriculture and the Political Integration of Western Europe: Toward 'ever closer Union among the European Peoples'. Leiden 1970.
- Neville-Rolfe, Edmund: The Politics of Agriculture in the European Community. London 1984.
- Papi, Ugo og Charles Nunn (red.): Economic Problems of Agriculture in Industrial Societies. Proceedings of a Conference held by the International Economic Association. London 1969: Herman Priebe: "The modern family farm and its problems: with particular reference to the Federal German Republic", s. 251-264; Ulf Renborg: "Tendencies towards concentration and specialization in agriculture", s. 209-233.
- Pierson, Paul: Politics in Time. Institutions and Social Analysis. Princeton 2004.
- Potter, Clive og Mark Tilzey: "Agricultural Policy Discourse in European post-Fordist Tradition: Neo-liberalism, Neomercantalism, and Multifunctionality". Progress in Human Geography, 29, 2005: 581-600.
- Priebe, Hermann: *Die subventionierte Unvernunft. Landwirtschaft und Naturhaushalt*. Berlin, 1988.
- Scheingate, Adam D.: The Rise of the Agricultural Welfare State. Institutions and Interest Group Power in the United States, France and Japan. Princeton 2001.
- Skogstad, Grace: "Ideas, Paradigms and Institutions. Agricultural Exceptionalism in the European Union and the United States". Governance: An International Journal of Policy and Administration, 11, 1998, s. 462-490.
- Sørensen, Anders T.: Et spørgsmål om suverænitet? Danmark, landbruget og Europa, 1950-1953. Haderslev 1998.
- Tracy, Michael: Government and Agriculture in Western Europe, 1880-1988. New York 1989.

- Wallace, Helen og William Wallace (red.): Policy-Making in the European Union. Oxford 2000: Elmar Rieger: "The Common Agricultural Policy: Politics Against Markets", 179-210.
- Weber, Eugen: Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914. Stanford 1976.
- Westermann, Frank: De graanrepubliek. Amsterdam 1999

Trykte kilder

Organisation for Economic Co-operation and Development:

Low Incomes in Agriculture: Problems and Policies. Paris 1964.

Agriculture and Economic Growth. Paris 1965.

Agricultural Policy Reform: New Approaches – the Role of Direct Income Payments, Paris 1994.

Multifunctionality. Towards an Analytical Framework. Paris 2001.

Agricultural Policies in OECD Countries. A Positive Reform Agenda. Paris 2003.

Treaties Establishing the European Communities:

Treaties Amending these Treaties (Luxembourg 1987): "Treaty Establishing the European Economic Community" (EEC).

Utrykte kilder

Algemeen Rijksarchief, Ministerie van Landbouw en Visserij, Haag/Rijswijk (ARA/MLV), 440:

"Résolution du Conseil sur les principes à prendre pour base d'un système des prélèvements pour un certain nombre de produits à déterminer", Ministerie van Landbouw en Visserij rapport, 15. februar 1961.

Bundesarchiv, Koblenz (BAK), B116/16002:

Brev ved note i det tyske finansministerium vedrørende "Getreidepreisangleichung (sog. Mansholt-Plan)," V B4 – F6925-155/64, 19. marts 1964.

Conseil, Bruxelles (CM2):

Ministerrådets mødereferat, 27. januar 1969, s. 61-63. Procès-verbal, 59,

Historical Archives of the European Union, Archives of the Commission, Bruxelles (HAEU/BAC):

Comité Intergouvernemental créé par la Conférence de Messine, Rapport des Chefs de Délégation aux Ministères des Affaires Etrangères, Bruxelles, 21 avril 1956. MAE 120 f/56 (corrigé).

Commission européenne

Direction-générale de l'agriculture, Division des relations avec les organisations non-gouvernementales. Note d'information. Réactions des milieux agricoles allemands concernant le discours prononcé par M. Mansholt le 19 fé-

vrier dernier à l'occasion de la 'Grüne Woche' à München. Bruxelles, le 6 mars 1959. G. Rencki. HAEU/BAC, 9/1967, 20.

Dokumentsamling vedr. Stresa-konferencen i 1958, s. 219-224, HAEU/BAC.

Memorandum on the Reform of Agriculture in the European Economic Community. Submitted by the Commission to the Council on 21 December 1968, COM(68)1000, s. 18-19. HAEU/BAC, COM document serie.

Mesures en vue de l'établissement d'un niveau commun des prix des céréales. 20. november 1963. HAEU/BAC, COM dokument serie.

Mødereferat, Committee of Agricultural Organizations (COPA) og the European Commission, 6. april 1962. HAEC/BAC, 7/1972.

Proposition concernant l'élaboration et la mise en oeuvre de la politique agricole commune en vertu de l'article 43 du Traité instituant la Communauté Economique Européenne. 30. juni 1960, COM(60)105, HAEU/BAC, COM dokument serie.

Internetressourcer

Archive of European Integration (University of Pittsburgh): aei.pitt.edu:

European Commission, Memorandum on the Reform of Agriculture in the European Economic Community. Submitted by the Commission to the Council on 21 December 1968, COM(68)1000, s. 3.

Den Europæiske Union: www.europa.eu:

Tale af Franz Fischler, Korfu, 13. maj 2003

Tale af Franz Fischler, Birmingham, 13. februar 2003.

Mariann Fischer-Boel, Mainz 22. maj 2007.

Summary

The European Community (EC) was established in 1958, and during the 1960s the common agricultural policy (CAP) became its single largest and most costly policy. This seems paradoxical at a time when the agricultural sector was in steady social and economic decline. In order to understand this policy priority, standard interpretations of the making of the CAP have emphasised that commercial balances among the member states, particularly France and Germany, were decisive for the political outcomes. This article takes an alternative approach by aiming to identify the ideas and values framing the CAP that was created in the 1960s and explore how such framing has impacted the agricultural and rural policies of the EC and European Union (EU) over time. The article departs from an understanding of the CAP as a redistributive policy with the primary political aim of stabilising and improving the individual earnings of farmers in the EC. The CAP was thus a kind of public policy, and in that way

it was qualitatively different from the regulatory and liberalising approach to the rest of the EC's common market.

Public policies are not merely neutral regulatory devices, but are established on the basis of commonly accepted ideas and values. The ideational basis for the CAP's primary political aim had its roots in the idea of agricultural exceptionalism to be found in many west European welfare states. In the post-1945 period, many states had created income parity legislation for the agricultural sector with the aim of closing a gap between incomes in agriculture and other sectors. These national arrangements proved to be ineffective, but the assumption that a particular farm income problem still existed and came to inform the CAP. The value basis framing the CAP can be found in the repeated use of the family farm as a political category in documents and discussions relating to the creation of the CAP. It was the notion of the *family* farm, rather than merely the *farm*, that emphasised the values attached. Such debate was rooted in the two overall perceptions of the family farm in the EC. The dominant perception emphasised the family farm as a civilisational element of European social organisation. In the light of the rural exodus and assumption about the income gap, the family farm was seen as vulnerable, and it led to an argument for defensive policy instruments to secure the continued existence of the family farm. It was challenged by a perception of the family farm as a modern and adaptable enterprise. The article points to crucial episodes in the 1960s when the two perceptions of the family farm collided, and came to frame different policy outcomes for the CAP and rural policies in the EC and EU as either defensive or modernising. The article draws from a broad set of primary sources from the historical archives of the political institutions of the European Community – that is, the Council of Ministers and the European Commission – as well as member state administrations.

Forfatter

Ann-Christina L. Knudsen er lektor i europæiske studier ved Aarhus Universitet. I 2001 blev hun tildelt ph.d.-graden i Historie og Civilisation ved det Europæiske Universitetsinstitut i Firenze, og fra 2001-2005 underviste hun ved University of California Los Angeles. Hun har især forsket i europæisk integrationshistorie efter 2. verdenskrig, herunder den fælles landbrugspolitik historie, og udgav i 2009 monografien *Farmers on Welfare. The Making of Europe's Common Agricultural Policy* ved Cornell University Press. I perioden 2010-2013 leder hun et forskningsprojekt om "Demokratiets institutioner i forvandling. Transnationale felter i politik, administration og jura i Danmark og Vesteuropa efter 1945".

Familielandbrugets nutid og fremtid inden for dansk landbrug

Familielandbruget har gennem mange årtier været dominerende i dansk landbrug. Der har været tale om en samfundsinstitution, som er blevet fremmet via lovgivning og landbrugspolitik. De senere årtiers stigende industrialisering og stordrift har imidlertid ændret familielandbrugets placering og sat det under pres. I denne artikel ses der nærmere på begrebet familielandbruget og de forhold, der kendetegner det. Den historiske udvikling og dermed også familielandbrugets betydning frem til i dag analyseres. Der foretages en vurdering af den historiske udvikling, den aktuelle status og ikke mindst grundlaget for den fremtidige udvikling.

Analyser af familielandbrugets udvikling og fremtid

Landbrugets strukturudvikling er blevet belyst i en række rapporter og artikler i tidens løb. I den forbindelse er også specifikt familielandbrugets udvikling og fremtidige placering blevet behandlet. Også i en række andre sammenhænge er familieeje og -landbrug blevet analyseret.

Tilbage i 1973 udsendte det amerikanske landbrugsministerium en rapport med titlen "Can Family Farms Compete?"¹ Generelt er svaret ja, og der fremhæves en række fordele ved familielandbruget. Fordelene består blandt andet i, at familielandbruget er mere fleksibelt og mindre sårbart over for ændrede konjunkturer. De faste omkostninger er relativt små, og aflønningen af arbejdskraften er ingen fast omkostning, idet familien står for en væsentlig del af arbejdsindsatsen. Der opstilles en række forudsætninger for, at familielandbruget kan forblive den væsentligste ejerform i amerikansk landbrug:

- Familielandbruget skal have at lov til at tilpasse sig, så det kan bruge moderne teknik og ledelse
- Landbruget skal fortsat have adgang til god forskning, uddannelse og finansiering
- Andelssamarbejdet skal udnyttes rigtigt
- Afsætningsmulighederne skal sikres
- Offentligheden skal stadig være positivt indstillet over for familie-landbruget

Derimod frarådes det i rapporten, at der indføres arealgrænser mod stordrift, forbud mod visse juridiske besiddelsesformer, særlige bestemmelser vedrørende arv med mere. Udgangspunktet er, at familielandbruget skal have lov til at vokse i størrelse, så det kan udnytte den moderne teknik. Teknologi og stordrift vurderes således at være væsentlige fordele for familielandbruget. Rapporten konkluderer endvidere, at aktieselskabslandbrug kan være en fordel for familielandbruget, da denne selskabsform er en måde, hvorpå familielandbruget kan styrke sin konkurrenceevne over for stordriften.

I en nordisk forskningsrapport, NJF fra 1983, analyseres familielandbrugets fremtid. Her konstateres det blandt andet, at *"familiebruget i de vestlige lande har været og er vel fortsat vurderet som en central og ønskværdig samfundsinstitution"*. Der nævnes en række hensyn og karakteristika, som understøtter denne placering, og som legitimerer familiebrugets placering. For det *første* er der et økonomisk-liberalt synspunkt, hvor mange små enheder vil sikre den frie konkurrence, og markedsmekanismen vil sikre en optimal udnyttelse af jord og arbejdskraft. For det *andet* er der et sociologisk hensyn, der hentyder til, at frie uafhængige bønder er et særligt stabiliserende element for et demokratisk samfund. For det *tredje* er der et beskæftigelsesmæssigt hensyn, hvor familieejet er med til at sikre beskæftigelse til et stort antal personer. For det *fjerde* er der det sociale synspunkt, hvor *"det at være egen herre med fuld bestemmelsesret over egen jord og eget arbejde og det nære samarbejde mellem familiens medlemmer tillægges en særlig betydning for livskvaliteten"*. Endeligt for det *femte* er der regionale og lokale hensyn, hvor landbruget og især familielandbruget har en særlig rolle.

I en redegørelse fra De danske Landboforeninger fra 1982 spørges, hvorfor man fra politisk og samfundsmæssig side skulle lægge særligt vægt på at bevare et funktionsdygtigt, selvejede familiebrug i landbruget frem for andre ejer- og brugerformer. Ifølge redegørelsen er svaret, at *"det selvejede familiebrug indeholder nogle incitament og muliggør nogle beslutningsprocesser, som er i bedst overensstemmelse med landbrugsproduktionens biologiske og omskiftelige natur"*.

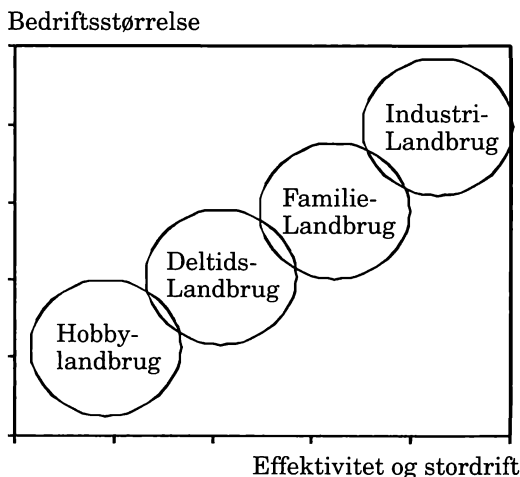
I en organisationspolitisk rapport fra Danske Husmandsforeninger 1993 vurderes familiebrugets fremtidige muligheder som driftsform, og der fremsættes forslag til, hvordan familiebrugets fremtid kan sikres under friere markedsf forhold. I analysen konstateres det også, at mange sætter spørgsmålstegn ved familielandbrugets fremtidsmuligheder som følge af den teknologiske, strukturelle og samfundsøkonomiske udvikling. Det konkluderes dog, at mindre og mellemstore brug er bedre til at modstå økonomiske udsving end de store specialiserede brug. Med de større prisudsving og mindre tilskud vurderes familiebrugene derfor at have gode muligheder for at klare sig.

J. Christensen et al., 2007, analyserer landbrugets finansieringsforhold og konsekvenserne af landbrugseje og -drift i selskabsform. Det understreges her, at selveje indebærer klare fordele i form af økonomisk effektivitet, men det konkluderes, at der ikke er fundet økonomiske eller andre ikke-politiske argumenter, der taler imod en mere generel tilladelse til selskabseje af landbrug.

Familielandbrug og landbrugstyper

Familieeje, familielandbrug og familiebrug er begreber, som i vidt omfang bruges i flæng. Der er dog langt fra tale om entydige og veldefinerede begreber, og der er mange forskellige dimensioner i emnet. Familielandbruget omfatter dimensioner som for eksempel besiddelsesformer, ejendomsstørrelse, arbejdsindsats og industrialiseringsgrad. Familielandbruget har også en organisationspolitisk dimension. Dansk Familielandbrug, tidligere De samvirkende danske Husmandsforeninger og Danske Husmandsforeninger, var indtil 2003 en selvstændig organisation, som varetog de mindre landbrugs interesser. Efter 2003 er interessevaretagelsen foregået via Familielandbrugssektionen i enhedsorganisationen Landbrug & Fødevarer. Familielandbruget har også en ideologisk dimension. Familielandbrugerne har ofte en opfattelse af at være i direkte linje med de generationer før dem, der har kæmpet for at få fod under eget bord. Mange har fortsat den indstilling, at man skal svare enhver sit og ikke gældsætte sig for hårdt. Endeligt er mange familiebrugere relativt imødekommende over for miljø og økologi og bryster sig gerne af at være med på at gøre en indsats på natursiden og lignende.²

Dertil kommer, at der er betydelige grænseområder og gråzoner mellem de forskellige typer af landbrug, hvor familielandbruget kun er én ud af flere grupperinger. Forskellige typer af bedrifter er illustreret i figur 1.

Figur 1. Grupperinger af bedriftstyper. Kilde: Egen fremstilling.

Figuren viser, hvorledes de forskellige bedriftstyper kan placeres i forhold til på den ene side effektivitet og stordrift og på den anden side bedriftsstørrelse. Familielandbrug er her placeret mellem deltidslandbrug og industrilandbrug. Industrilandbrug omfatter i denne sammenhæng erhvervslandbrug, som anvender metoder, ledelsesformer og principper på samme måde som andre erhverv. Grupperingerne i figur 1 illustrerer en sammenhæng og en rangordning, som dog ikke er entydig i alle tilfælde. Da der indgår både sociale, økonomiske, strukturelle og politiske forhold i de forskellige grupperinger, er det i sagens natur ikke muligt at rumme alle elementer i én figur. Figuren viser også, at der er en større eller mindre overlappning mellem de forskellige grupper. Der vil for eksempel være en klar overlappning mellem deltidslandbrug og familielandbrug. Trods denne nødvendige forenkling viser figuren en realistisk placering af familielandbruget i forhold til hobby- og deltidslandbrug på den ene side og industrilandbrug på den anden side.

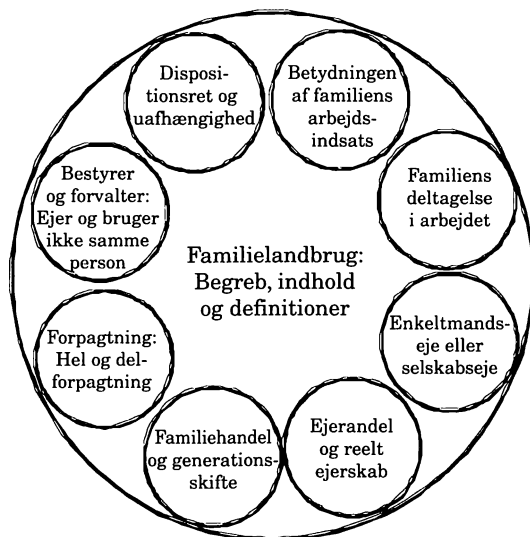
Familielandbruget er flere steder søgt defineret eller afgrænset. A. H. Nielsen, 1983, konstaterer imidlertid, at der ikke findes en entydig etableret definition på begrebet familielandbrug. Begrebet har ikke fundet direkte anvendelse i nogen lovgivning. I Danske Husmandsforeninger, 1993, konstateres det, at familielandbruget ofte er defineret som bedrifter med arbejde til en til halvanden fuldtidsbeskæftigede. Derudover anvendes betegnelsen familielandbrug om bedrifter med op til 120 dyreenheder.

I USA spiller familielandbruget en væsentlig rolle - især i debatten præget af landbrugets kraftige industrialisering og stigende styring fra store multinationale virksomheders side. I USDA 1973 - fra United States Department of Agriculture - defineres familielandbruget som et landbrug, hvor landmanden og hans familie gør hovedparten af arbejdet og træffer hovedparten af beslutningerne. USDA 2005 definerer familielandbrug som landbrug, der er organiseret som en enkeltmandsvirksomhed, et interessentskab eller et familieselskab. Der ses dermed bort fra landbrug, som er drevet af ikke-familier og selskaber, og der ses også bort fra landbrug drevet af en bestyrer. Familielandbrug skal direkte drives og styres af landmanden og dennes familie. Derudover skelnes der mellem små og store familielandbrug. I USDA 2010 defineres et familielandbrug som et landbrug, hvor den daglige leder - og personer relateret til den daglige leder - er majoritetsejer i bedriften.

Elementer i familielandbrugsbegrebet

Familielandbrugsbegrebet er som nævnt komplekst og ikke særligt entydigt. Derfor er der flere forhold, som skal analyseres og eventuelt være opfyldte, for at der kan være tale om familielandbrug i klassisk forstand.

Figur 2 illustrerer nogle af de vigtigste forhold, som er med til at beskrive, definere og afgrænse familielandbruget.

Figur 2. Familielandbrug: Definition og afgrænsning. Kilde: Egen fremstilling

For det første kan man tage hensyn til familiens arbejdsindsats i forhold til den samlede arbejdsindsats. Hvis der for eksempel er ansat fem til seks medhjælper på en landbrugsbedrift, er der ikke tale om et familielandbrug i traditionel forstand. Man kan derfor forudsætte, at i et familielandbrug står familien for hovedparten af den arbejdsindsats, som ydes på bedriften. I sammenhæng med arbejdsindsatsen kan man for det andet også tage højde for, i hvilket omfang hele familien deltager i arbejdet på bedriften. Hvis ægtefællen har lønnet fuldtidsarbejde uden for bedriften, er der ikke tale om, at familien som sådan står for det daglige arbejde på landbrugsbedriften. For det tredje kan man skelne mellem på den ene side enkeltmandsfirmaer og på den anden side selskaber og selskabseje som A/S, ApS, I/S, andelsforeninger med flere - og eksplicit forudsætte, at familielandbrug foregår via enkeltmandsfirma. For det fjerde kan man også vurdere, i hvor høj grad der er tale om et reelt ejerskab i familielandbruget - eller om landmandsfamiliens ejerandel er marginal. Jo højere gældsprocent og ekstern finansiering, jo mindre er landmandens dispositionsret - alt andet lige. For det femte defineres et familielandbrug undertiden som et landbrug,

der ejes og drives af en familie, og som videreføres i familien fra generation til generation. Familiehandel er dermed et centralt punkt. For det sjette spiller også forpagtning en rolle. Ved forpagtning er ejer og bruger typisk ikke samme person eller juridiske enhed. Både hel- og delforpagtning kan ændre ved og reducere det traditionelle familielandbrug. For det syvende ligger der også implicit i familielandbrugsbegrebet, at ejer og bruger er samme person, og at personen har bopæl på landbrugsejendommen. Landbrugsdrift via en bestyrer eller forvalter - som tidligere var udbredt, og som har væsentlig betydning flere steder i udlandet - harmonerer dermed ikke med den generelle opfattelse af familielandbrug. For det ottende kan det være afgørende, i hvor høj grad landmanden har bevaret en dispositionsret og uafhængighed i forhold til andre led i værdikæden. Hvis der er en stærk forsynings- og forarbejdningsindustri med en høj grad af vertikal integration og uden nogen form for andelsorganisering fra landmændenes side, kan landmændene komme i et afhængighedsforhold, hvor den daglige drift i vid udstrækning styres af industrien via kontrakthandel og -produktion.

Disse otte forhold, som mere eller mindre skal være opfyldt for, at der kan være tale om familielandbrug i klassisk forstand, analyseres nærmere i det følgende. Det skal undersøges, i hvilket omfang udviklingen i de enkelte tilfælde fremmer eller begrænser familielandbrugets betydning.

Familielandbruget og strukturudviklingen

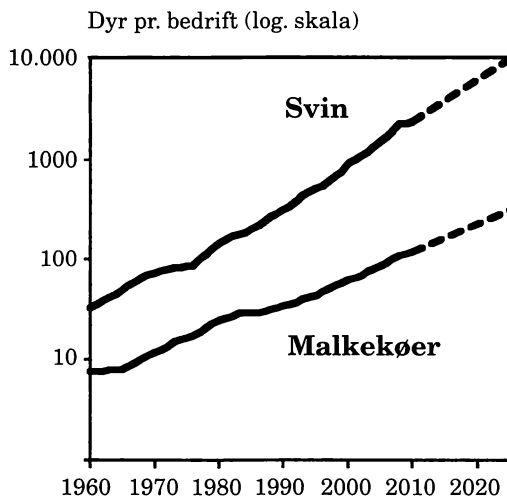
Strukturudviklingen spiller en vigtig rolle for familielandbrugets udvikling - både historisk og fremtidigt. Baggrunden er den, at strukturudviklingen klart går i retning af større, mere koncentrerede og mere industrialiserede landbrug, og det vil vedvarende påvirke grundlaget for familielandbruget. Strukturudviklingen er således den parameter, som i størst omfang kan sætte familielandbruget under pres fremover. På den baggrund vises i det følgende de centrale strukturforandringer, som dansk landbrug har gennemgået og forventes at gennemgå i de kommende år.

Strukturudvikling er ikke kun et spørgsmål om landbrugsbedriftenes størrelse, idet også en række andre forhold er indeholdt i strukturbegrebet. Strukturudvikling omfatter således følgende forhold:

- Antallet af landbrugsbedrifter
- Landbrugsbedriftenes gennemsnitlige størrelse
- Landbrugsbedriftenes størrelsesfordeling
- Specialisering
- Geografisk fordeling
- Koncentration

- Ejerformer
- Vertikal integration
- Anvendelse af indsatsfaktorer
- Globalisering.

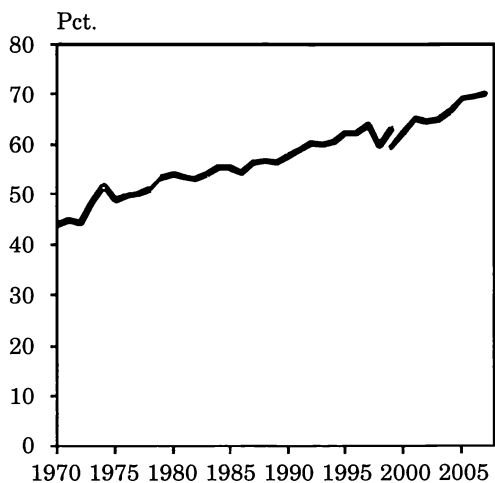
Strukturudviklingen skabes af en lang række forskellige faktorer og drivkræfter, som i en kompleks sammenhæng både hæmmer og fremmer strukturudviklingen. Mens der rent teoretisk nemt kan opstilles en række årsager og drivkræfter bag strukturudviklingen, er det langt sværere at dokumentere nogen empirisk årsagssammenhæng. Teknologi og økonomiske stordriftsfordele er to meget væsentlige forklaringer, og her er der tale om vedvarende og strukturelle påvirkninger, som konstant øger bedriftsstørrelserne i landbruget. Strukturudviklingen følger derfor på mange områder en lineær udvikling, som på kortere eller længere sigt tilsyneladende er uafhængig af økonomiske, politiske og lovgivningsmæssige påvirkninger. Dette gør det også muligt at foretage realistiske fremskrivninger af den fremtidige udvikling. Som eksempel viser figur 3 de gennemsnitlige bedriftsstørrelser for henholdsvis malkeko- og svinebesætninger for perioden 1960-2009 samt fremskrevet til 2025.

Figur 3. Gennemsnitligt antal svin og malkekøer pr. bedrift, 1960-2009 og til 2025. Kilde: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, flere årgange a. Bemærk: Y-aksen er logaritmisk. Fremskrevet ud fra en lineær logaritmisk funktion

De to grafer er vist i et diagram med en logaritmisk Y-akse, hvorved der fremkommer en næsten ret linje. Fremskrivningen frem til 2025 er sket ved en logaritmisk regression. Figuren viser, at der i de seneste 50 år ikke er tegn på, at strukturudviklingen i væsentlig grad ændrer kurs. Bedriftsstørrelserne vokser eksponentielt fra år til år, og tidligere perioder med økonomisk krise, ændringer i landbrugslovgivningen, indtræden i EF, kvoteordninger eller andet synes ikke at have sat væsentlige spor i strukturudviklingen.

Koncentrationer, som er en vigtig dimension i strukturudviklingen, kan illustreres ved at beregne, hvor stor en del af det samlede produktionsapparat, som for eksempel de fem % eller 20 % største landbrugsbedrifter besidder. Såfremt disse største bedrifter får en stigende andel, er det tegn på stigende koncentration. Når man ser på koncentrationen i hele det danske landbrug - uanset driftsform, størrelse, ejerform med mere - er der en klar tendens i retning af, at de største landbrug får en stigende andel af den samlede omsætning. De 20 % største landbrug står således for cirka 70 % af erhvervet samlede omsætning, og andelen har været konstant stigende gennem de seneste årtier, jævnfør figur 4.

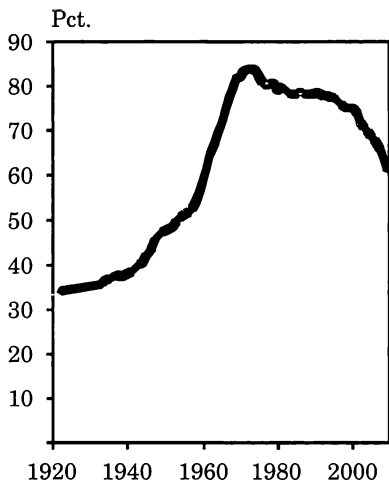
Figur 4. De 20 % største landbrugs andel af den samlede omsætning i dansk landbrug, 1970-2007. Kilde: Egen fremstilling på grundlag af Danmarks Statistik, 2010 a+b.

Anm: Databrud i 1999

De 50 % største landbrug står i dag for 90 % af den samlede omsætning - mod godt 75 % i 1970. Også her er der en entydig udvikling i retning af en stigende koncentration.

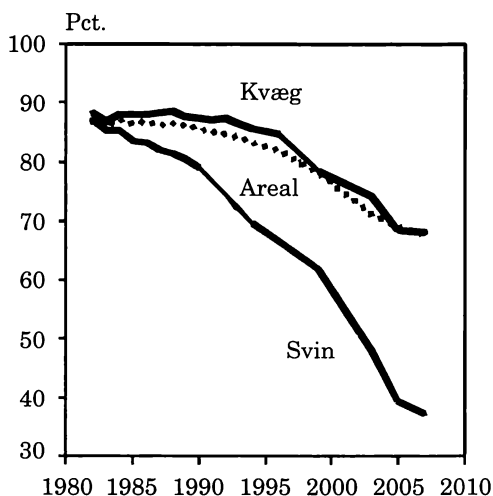
Arbejdstid - familiens indsats

Familiens arbejdsindsats på landbrugsbedriften - i forhold til det samlede arbejdskraftforbrug på bedriften - er som nævnt en vigtig målestok for, hvorvidt der er tale om et traditionelt familieejet landbrug. Betydningen af familiens arbejdsindsats har varieret markant gennem det seneste halve århundrede, jævnfør figur 5.

Figur 5. Omfang af familiens arbejdskraft i landbruget i procent af landbrugets samlede arbejdskraft. Kilde: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, 2011 og flere årgange a.

Figuren viser blandt andet, at betydningen af familiens arbejdsindsats steg betydeligt i første halvdel af 1900-tallet. Denne udvikling skyldtes flere forhold, hvor mekaniseringen i landbruget var en væsentlig forklaring. Indførelse af traktorer, mejetærskere, malkemaskiner med mere erstattede en betydelig arbejdskraft, og da det især berørte den fremmede medhjælp, fik familiens egen arbejdskraft en relativt større betydning. Oprettelse af statshusmandsbrug var også medvirkende til at fremme familiebruget og betydningen af familiens egen arbejdskraft i landbruget. Endeligt steg behovet for arbejdskraft i andre sektorer i denne periode, og det var med til at trække fremmed arbejdskraft ud af landbrugserhvervet. Efter slutningen af 1960'erne er udviklingen vendt. Det skyldes flere forhold. For det første fik flere af de medhjælpende ægtefæller arbejde uden for bedriften, og det både begrænsede familiens arbejdsindsats og øgede behovet for fremmed medhjælp. For det andet har strukturudviklingen og de stadig større og mere specialiserede landbrug medført en større efterspørgsel efter medhjælp. Især i svineproduktionen er familiens arbejdsindsats faldet relativt, jævnfør figur 6.

Figur 6. Familielandbrugets betydning i dansk landbrug målt på grundlag af familiens arbejdskraftindsats i procent af landbrugets samlede arbejdskraft. Kilde: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, 2011 og flere årgange a. Bemærk: Familielandbrug defineres her som en bedrift, hvor arbejdskraften udgøres af familien plus maksimalt én fremmed medhjælp.

Figuren viser, hvorledes bestanden af kvæg og svin samt det samlede landbrugsareal er fordelt på familielandbrug. Som eksempel findes i dag kun cirka 35 % af svinene på familielandbrug, mens andelen var knap 90 i starten af 1980'erne. Der er således sket en meget markant udvikling gennem de seneste 10-20 år, hvor familiebruget har fået en væsentligt mindre betydning, når man analyserer ud fra familiens relative arbejdsindsats.

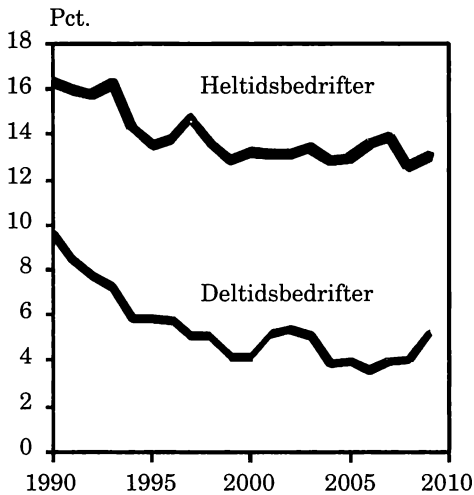
Arbejdstid - udearbejdende ægtefælle

Det kan også være relevant at vurdere, i hvilket omfang hele familien deltager i arbejdet på bedriften. Såfremt ægtefællen arbejder fuldtids uden for bedriften, er der ikke tale om, at familien som sådan står for det daglige arbejde på landbrugsbedriften. Udviklingen gennem de seneste årtier er gået i retning af, at brugerens, altså "landmandens", arbejdsindsats udgør en stadig større andel af familiens samlede arbejdsindsats i landbruget, jævnfør figur 7.

Som det ses af figuren, udgør ægtefællens og børnenes arbejdsindsats nu kun 13 % af familiens samlede arbejdsindsats på heltidsbedrifterne. Landbrugsbedriften er således i mindre grad blevet en fælles familiemæssig opgave - i hvert faldt på det praktiske og arbejdsmæssige niveau.

Selskabseje

Selskabseje eksisterer allerede i dag som en væsentlig ejerform i dansk landbrug. Selskabseje adskiller sig fra selvejet på en række områder, især når det

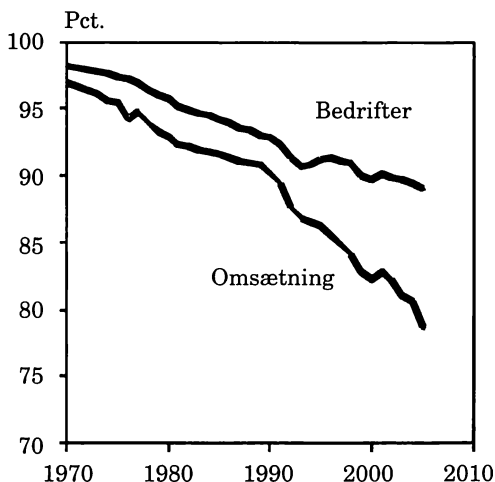

Figur 7. Ægtefælles og børns arbejdsindsats i dansk landbrug, 1990-2009 i procent af hele familiens indsats. Kilde: Danmarks Statistik, 2011. Bemærk: Opgjort i timer pr. år

gælder kapitalforhold og hæftelse. Der anvendes flere forskellige selskabstyper i dansk landbrug, og i praksis er der tale om følgende former:

- *I/S*: Et interessentskab er en virksomhed, hvor alle deltagerne hæfter personligt, solidarisk og uden begrænsning for virksomhedens forpligtelser.
- *A/S*: I et aktieselskab hæfter ingen af ejerne, altså aktionærerne, med mere end deres kapitalindskud. Der er krav om, at aktiekapitalen skal være på mindst en halv million kr., og der er også særlige betingelser om offentlighedens adgang til at orientere sig om selskabets forhold, om aktionærernes retsstilling, krav til ledelsen i selskabet med videre. En fordel ved aktieselskabsformen er, at man kan tiltrække eksternt kapital fra et bredt udsnit af investorer.
- *ApS*: Et anpartsselskab minder om et aktieselskab, men kravene til selskabets organisation, grad af offentlighed, egenkapital med mere er mindre.
- *K/S*: Et kommanditselskab har to typer deltagere: dels én eller flere komplementarer og dels en eller flere kommanditister. Komplementaren hæfter personligt og uden begrænsning for kommanditselskabets forpligtelser, mens kommanditistens hæftelse er begrænset til dennes kapitalindskud i kommanditselskabet.
- *A.m.b.a.*: I et "andelsselskab med begrænset ansvar" har ejerne - andelshaverne – kun et begrænset ansvar, og de er typisk leverandører til eller aftagere fra selskabet. Andelshaverne har ofte leveringsret og -pligt, og det er blandt andet med til at begrænset kapitalbehovet i selskabet.

Udviklingen i dansk landbrug går markant i retning af, at selskabsejet stiger, mens det traditionelle enkeltmandseje falder i betydning. I starten af 1970'erne var 98 % af landbrugsejendommene ejet som enkeltmandsfirmaer, og 97 % af omsætningen i landbruget kom fra disse landbrug. Andelen er efterfølgende faldet til hhv. 90 % og 78 %, jævnfør figur 8.

Figur 8. Enkeltmandsejets omfang i dansk landbrug 1970-2008.

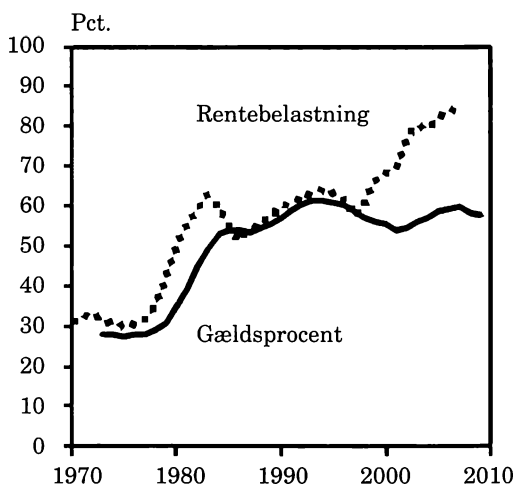
Kilde: Egen fremstilling på grundlag af Danmarks Statistik, flere årgange b, og Danmarks Statistik, 2010 a.

Figuren illustrerer, at landbrug i selskabseje er relativt store, og derfor betyder disse landbrug relativt meget for landbrugets samlede omsætning. Det er også værd at bemærke, at med den nuværende udvikling vil selskabseje om et par årtier være den dominerende ejerform i dansk landbrug.

Reelt ejerskab?

Begreber som familieeje, selveje og enkeltmandseje kan forekomme upræcise i takt med stigende gældsprocenter i landbruget. Man kan stille spørgsmålstejn ved, i hvor høj grad der er tale om et reelt ejerskab - eller om landmandsfamiliens ejerandel er marginal. Jo højere gældsprocent og ekstern finansiering, jo mindre er landmandens dispositionsret - alt andet lige. Banker og andre kreditinstitutioner vil ofte stille meget specifikke krav til både den lang- og kortsigtede udvikling på landbrugene, når gældsbyrden er høj. Udviklingen i de senere årtier har klart vist, at landbrugets gælds- og rentebelastning er vokset, og at afhængigheden af fremmedkapital er blevet større, jævnfør figur 9.

Figuren viser, at rentebelastningen har haft en klart stigende tendens i perioden. Udsvingene fra år til år har været betydelige, og det afspejler landbrugets

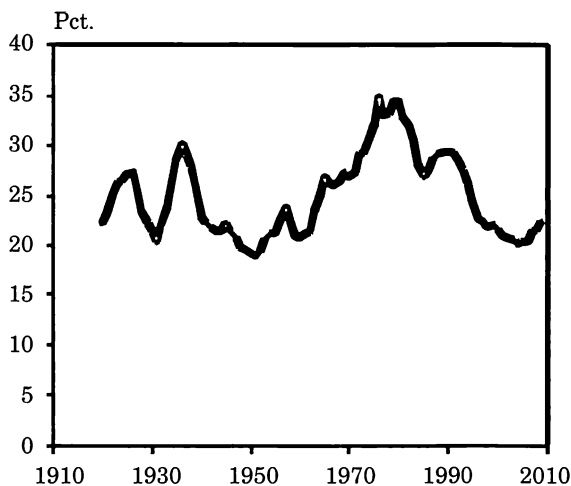
Figur 9. Gældsprocent og rentebelastning i dansk landbrug. Kilde: Danmarks Statistik, 2011, og De danske Landboforeninger, flere årgange. Bemærk: Gældsprocent: Gæld i procent af aktiver. Rentebelastning: Nettorenteutgifter i procent af driftsoverskud. 5-års glidende gennemsnit.

ustabile konjunkturer og indtjening fra år til år. Gældsprocenten har været stagnerende eller endog faldende siden starten af 1990'erne. Dette skyldes dog i høj grad ejendomsprisstigningerne, som med stor sandsynlighed er midlertidige. Priserne på landbrugsejendomme er faldet markant det seneste år, og ved en fortsat udvikling vil landbrugets gældsprocent stige markant. Når der korrigeres for overvurderede ejendomsprisstigninger, har der derfor været en stigende tendens i gældsprocenten over hele den viste periode. Det bør også noteres, at den danske rente- og gældsbelastning ligger langt over EU-gennemsnittet og er blandt de allerhøjeste i EU. I perioden 2005-07 lå gældsprocenten i dansk landbrug på 54 %, mens EU-gennemsnittet var 15 %. Danmark havde den højeste gældsprocent i EU, mens Frakrig lå næsthøjest med 37 %, jævnfør FADN 2010. Den relativt høje gældsbelastning i dansk landbrug skal imidlertid også ses i lyset af, at de danske landbrug er blandt de allerstørste i EU. Jo større landbrugene er, desto mere fremmedkapital er nødvendig for at finansiere investeringerne.

En høj gælds- og rentebelastning er ikke i sig selv noget problem - heller ikke for familielandbruget som sådan. Den relativt høje gæld i landbruget er især et resultat af, at landmændene har foretaget betydelige investeringer, og i det omfang disse investeringer er rentable, bidrager de positivt til landbrugets indtjening. En høj gælds- og rentebelastning er imidlertid et problem for landbrugserhvervet, hvis årsagen er urentable investeringer, som medfører dels tab, dels større økonomisk sårbarhed.

Generationsskifte - familieoverdragelse

I nogle tilfælde er familielandbrug og familieoverdragelse af landbruget i et generationsskifte knyttet sammen. Familielandbruget kendetegnes dermed ved, at landbrugsejendommen ejes og drives af en familie, og at den videreføres af samme familie fra generation til generation. Familiehandler i dansk landbrug er ganske udbredt, idet cirka 25 % af alle salg af landbrugsejendomme finder sted som familiesalg - typisk hvor børn overtager ejendommen efter deres forældre. Andelen har været relativt konstant over en lang periode, jævnfør figur 10.

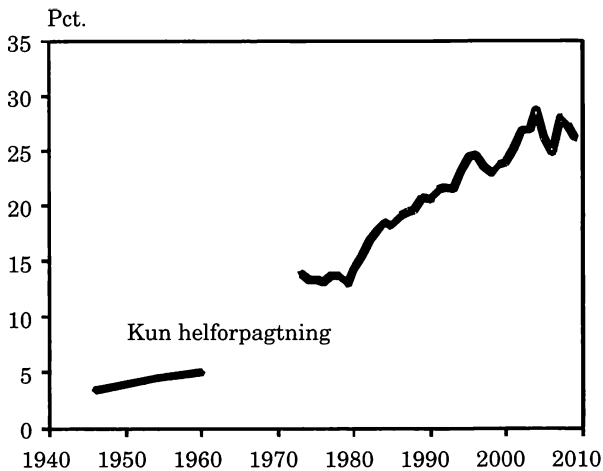
Figur 10. Familiehandler i procent af alle ejendomssalg i dansk landbrug. Kilde: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, 2011 samt flere årgange a+b+c+d. Bemærk: 5 års løbende gennemsnit. I datagrundlaget er der enkelte forskelle i afgrænsningen.

Figuren viser, at udviklingen med hensyn til familiehandler i dansk landbrug har været relativt konstant, omend den har været faldende siden midten af 1970'erne. Set over en næsten 100-årig periode er der ikke tegn på nogen væsentligt stigende eller faldende tendens.

Forpagtning

Forpagtning kan også i vid udstrækning være i konflikt med de traditionelle opfattelser af familielandbrug. Ved forpagtning er ejer og bruger typisk ikke den samme person eller juridiske enhed. Både hel- og delforpagtning kan dermed ændre ved og reducere familielandbruget. Som det ses af figur 11, har forpagtning fået en langt større betydning gennem de seneste årtier.

Figuren viser, at betydningen af forpagtet landbrugsjord i Danmark er steget betydeligt siden starten af 1970'erne. En stor og stigende andel af den danske landbrugsjord drives og ejes dermed ikke af de samme personer, og det er ikke i

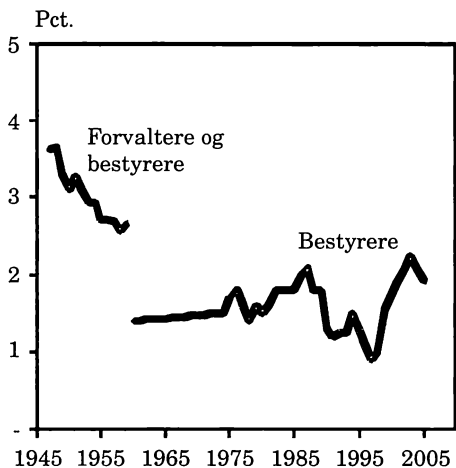
Figur 11. Omfang af forpagtet jord i dansk landbrug. Kilde: Egen fremstilling på grundlag af Danmarks Statistik, 2011 og flere årgange a. Bemærk: målt i procent af henholdsvis heltids-bedrifternes og alle landbrugs samlede landbrugsareal.

fuld harmoni med principperne bag familielandbruget. I det omfang, der er tale om delforpagtning, er uoverensstemmelsen dog mindre. Dertil kommer, at delforpagtning kan være en fordel for landbrug, som ikke har en stor egenkapital til vækst via opkøb. Et familielandbrug kan således ofte nemmere udvikle sig og vokse ved at forpagte jord hos en naboejendom, som er ophørt med erhvervet.

Bestyrere og forvaltere

Landbrugsdrift via en bestyrer, forvalter eller operatør - som tidligere var udbredt, og som har væsentlig betydning flere steder i udlandet - harmonerer

heller ikke med den generelle opfattelse af familielandbruget. I disse tilfælde adskiller man ejerskab, bolig og daglig drift i landbrugsproduktionen. Set i det lange perspektiv spiller landbrugsdrift via bestyrer og lignende ikke den store rolle i dansk landbrug - og der er ingen markant forandring eller udvikling i dens betydning, jævnfør figur 12.

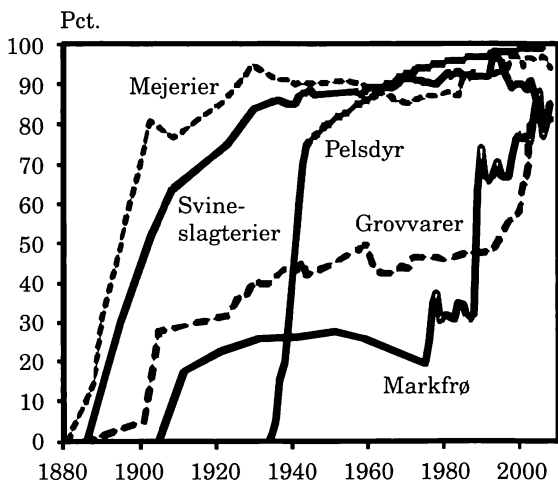
Figur 12. Omfang af bestyrere og forvaltere i dansk landbrug i procent af samtlige bedrifter. Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, 2011, 2010 og flere årgange a.

Som det ses af figuren, er under to % af landbrugsbedrifterne i dag drevet af bestyrere, og dermed spiller det ikke nogen vigtig rolle for familielandbrugets placering.

Vertikal integration

Graden af vertikal integration - det vil sige koordineringen af alle leddene i værdikæden fra landmand til forbruger - kan indikere, i hvor høj grad landmanden har bevaret en dispositionsret og uafhængighed i forhold til andre led i værdikæden. Netop selvstændigheden og muligheden for at disponere den daglige landbrugsbedrift er et kendetegn ved familielandbruget. Den vertikale integration er normalt en styrke for landmændene, da den sikrer en hurtigere og mere effektiv formidling af markedssignaler med mere tilbage til landbruget. Samtidig sikres landmændene ofte en høj grad af leveringssikkerhed, da afsætningen af landbrugsråvarerne er garanteret via kontrakter eller leveringsret. For agro- og fødevarerindustrien er den vertikale integration vigtig, da den kan være med til at sikre en stabil råvareforsyning. Et slagteri eller et mejeri kan for eksempel ikke fungere uden daglige leverancer af landbrugsprodukter. Selv ikke den stigende globalisering med adgang til mange nye råvaremarkeder kan eliminere afhængigheden af den lokale landbrugsproduktion. Der er således i vid udstrækning et gensidigt afhængighedsforhold mellem fødevarerindustri og landbrug - en afhængighed, som mange andre erhverv ikke har.

Den vertikale integration kan imidlertid være belastende for landmændene, hvis den er bagudrettet og domineret af en stærk forsynings- og forarbejd-

Figur 13. Markedsandele for andelsvirksomheder i Danmark.

Kilder: Danmarks Statistik, flere årgange; Danske Andels-selskaber, Andelsbladet, flere årgange a+b; DLG, 1973; Danske Mejeriers Fællesorganisa-tion, 1982; diverse årsregnska-ber, branche- og virksomheds-indberetninger samt egne beregninger.

ningsindustri uden nogen form for andelsorganisering fra landmændenes side. Derved kan landmændene komme i et afhængighedsforhold, hvor den daglige drift i vid udstrækning styres af industrien via kontraktandel og -produktion. Selv om andelsselskaber også anvender kontraktproduktion og kontraktandel over for landmændene i deres vertikale integration, vil denne form være mindre bindende og i større eller mindre grad frivillig, da det jo er medlemmerne og dermed landmændene, der ejer og i sidste ende bestemmer i andelsselskaberne. I Danmark er andelsorganiseringen meget udbredt, og i flere vigtige landbrugssektorer er andelsejet dominerende. I flere tilfælde er andelsselskabernes markedsandele endog stigende, jævnfør figur 13.

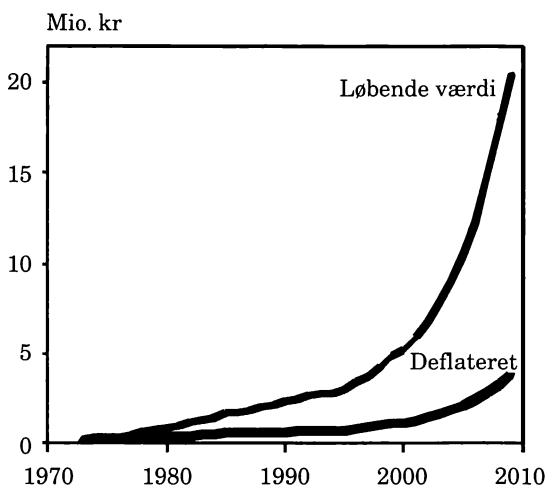
Andelsselskabernes store og til dels også stigende markedsandele betyder, at familielandbruget - hvad angår indflydelse på de efterfølgende led i værdikæden - ikke har været truet. Der har undertiden været rejst tvivl om, hvorvidt andelsselskaberne specifikt varetager familielandbrugets interesser. Der er flere eksempler på, at andelsselskaber har ydet kvantumrabatter til andelshavere. Der er andre tilfælde, hvor der er opkrævet stoppenge og lignende, således at andelshavere med små leverancer bliver pålagt ekstra omkostninger. Selv om der i langt de fleste tilfælde blot er tale om, at andelsselskabet pålægger medlemmerne de meromkostninger, som små volumener naturligt vil medføre, skaber sådanne tiltag stor debat. En fjernelse af disse meromkostninger ville dog medføre en ensidig favorisering af små landbrug - i forhold til en ren markedsbaseret løsning - hvilket også ville medføre modstand fra andre andelshavere.

Omvendt har andelsselskaberne fastholdt princippet om én mand, én stemme, og det betyder, at familielandbrugets medlemmer i andelsselskaberne har en relativt stor indflydelse - set i forhold til deres betydning for andelsselskabet og set i hold til den betydning, de alternativt ville have haft i et aktieselskab. Familielandbrugere har derfor en relativt stor indflydelse på andelsselskabernes forretningspolitik, hvorfor de på den måde har en både formel og reel mulighed for at fastholde deres dispositionsret og uafhængighed.

I blandt andet USA er der stort fokus på den nærmest "umyndiggørelse", som flere landmænd giver udtryk for i takt med, at store agro- og fødevarerindustri-virksomheder mere og mere kontrollerer landmændenes produktion. Dette er især kendetegnet i fjerkræsektoren, jævnfør H. O. Hansen, 2010. Landmændenes køb af råvarer og hjælpemidler, planlægning af produktionen, produktionssystemer, leveringstidspunkter, kontrol med mere bestemmes i stigende grad af agro- og fødevarerindustri-virksomhederne. Denne meget gennemførte både bagud- og fremadrettede vertikale integration er i høj grad med til at fjerne landmændenes selvstændighedsfølelse, hvilket også er et vigtigt element i hele opfattelsen af familielandbruget.

Familielandbrugets fremtid - Strukturudvikling og finansiering

En vurdering af familielandbrugets fremtid vil naturligt nok tage udgangspunkt i strukturudviklingen. Årsagen er den, at strukturudviklingen i form af stadig større landbrugsejendomme gør det - alt andet lige - sværere og sværere at fastholde familielandbruget som en dominerende ejerform, især når det gælder de helt store landbrug. Fra 2000 til 2009 steg værdierne af aktiverne på heltidsbrugene i gennemsnit fra 10 til 43 mio. kr., og det understreger det meget store kapital- og finansieringsbehov, der er på disse ejendomme. Gennem de sidste 10-15 år er heltidsbedrifternes gæld næsten steget eksponentielt, jævnfør figur 14.

Figur 14. Gennemsnitlig gæld pr. heltidsbedrift 1990-2009. Kilde: Egen fremstilling på grundlag af Danmarks Statistik, 2011.

Figuren viser, at fra 1973 til 2009 steg den gennemsnitlige gæld blandt heltidsbedrifter fra 230.000 kr. til 20,4 mio. kr. I reale værdier - fratrukket inflation - er gælden steget med en faktor 16 i samme periode. En stor eller stigende gæld er ikke i sig selv noget problem. Såfremt gælden er udtryk for, at både landmand, rådgiver, bank og kreditinstitut er enige om, at gælden finansierer en rentabel investering, er en høj gæld nærmere et godt tegn - tegn på gode vækst- og indtjeningsmuligheder i erhvervet. Det forudsætter i sagens natur, at landmand, rådgiver, bank og kreditinstitut får ret i deres forventninger, og at forudsætningerne holder. Objektivt set er det dog netop disse fire parter, som bør have størst kompetence til - og ansvar for - at kunne vurdere disse sager. Det er dog usandsynligt, at de seneste års gældsstigning vil fortsætte i samme takt på langt sigt. Finanskrisen har lagt en dæmper på pengeinstitutternes finan-

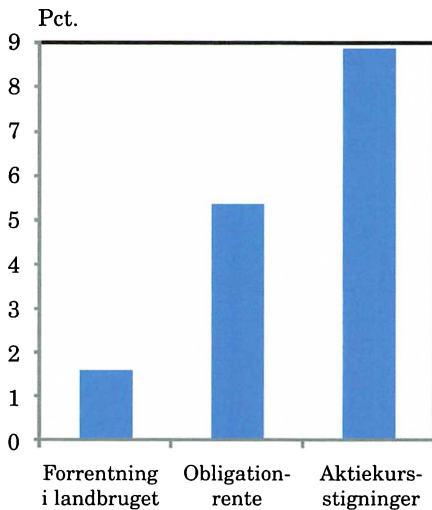
sieringsmuligheder, og den store udlånslyst frem til 2008 må antages at være langt større, end hvad et marked i ligevægt kan bære.

Gennem mange årtier har der været advaret mod, at med de stadig større landbrug - målt i areal, omsætning, husdyrbestand, investeringer eller andet - vil det snart blive for kapitalkrævende for selvejet. Strukturudviklingen betyder, at familielandbruget på kortere eller længere sigt ikke kan finansiere de stadig større landbrugsbedrifter. Her kan man jo påstå, at landbrug aldrig bliver dyrere, end hvad en landmand, som køber, og en anden landmand, som sælger, kan blive enige om. I det omfang, at selvejerformen har en lovmæssig beskyttelse eller stærk præferencestilling, vil priserne på landbrugsejendomme derfor - ideelt set - afspejle, hvad bedrifterne kan forrente og finansieres til i et selveje. Derfor bliver landbrugene i princippet aldrig for dyre til at være familielandbrug, så længe selvejerformen har en beskyttelse, og så længe landbrugsejendomme alene købes ud fra driftsøkonomiske hensyn.

Liberaliseringen af landbrugsloven

Landbrugsloven - og herunder bestemmelserne vedrørende retten til at købe landbrugsejendomme - blev liberaliseret i 2010. Det betyder blandt andet, at man nu kan inddrage kapital fra eksterne investorer til at finansiere landbrugsejendomme. Det var også tidligere muligt at rejse egenkapital gennem selskabsdannelse, da man kunne etablere de såkaldte produktionsselskaber i landbruget. Finansiering og køb af landbrugsjord i selskabsregi var derimod som hovedregel ikke muligt, og det begrænsede tidligere interessen for selskabsdannelse i landbruget. Med den nye landbrugslov kan aktie- og anpartsselskaber nu eje landbrugsjord, når der er en fysisk person, "landmanden", som har bestemte indflydelse i selskabet, og som opfylder de personlige betingelser for at kunne købe. Både fysiske og juridiske personer vil således kunne købe aktier eller anparter i et selskab, der ejer landbrugsjord. Selv om der er knyttet betingelser og begrænsninger til eksterne investorers adgang, er der tale om et formelt opgør med den hidtidige beskyttelse af selv- og familieejet i dansk landbrug.

Når man på den måde giver adgang til flere og nye efterspørgere efter landbrugsejendomme, vil det have en positiv effekt på priserne på disse. Dette vil også på kortere eller længere sigt lægge et pres på familielandbruget. Liberaliseringen af landbrugsloven vil derfor - direkte og indirekte - yderligere begrænse familielandbrugets udbredelse i dansk landbrug. Spørgsmålet er imidlertid, i hvilket omfang ekstern kapital vil få betydning i dansk landbrug. Det er således endnu uklart, hvorvidt ekstern kapital er en attraktiv mulighed for landmanden og for den eksterne investor. Der er langt mellem på den ene side landbrugssektorens normale kapitalafkast og på den anden side professionelle investorers langsigtede afkast på deres investeringer, jævnfør figur 15.

Figur 15. Kapitalafkast i landbruget og markedsafkast ved aktie- og obligationsinvesteringer i Danmark. Kilde: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, 2011. Bemærk: Gennemsnit af perioden 1994-2010. Forrentning i landbruget: Forrentningsprocent af aktiver i selveje. Obligerationsrente: Alle stats- og realkreditobligationer. Aktiekurser: OMXC20-aktieindekset, tidl. KFX.

Set fra landmandens synspunkt vil det være nødvendigt at kunne honorere de eksterne investorer med et afkast, som ligger over, hvad landmænd typisk vil betale, når der er tale om realkreditfinansiering. Ekstern kapital vil typisk optræde som risikovillig egenkapital, som helt naturligt vil kræve en langsigtet forrentning, som svarer til afkastet ved tilsvarende investeringer i andre sektorer. En ekstern investor vil derfor som udgangspunkt forvente et gennemsnitligt årligt afkast på i underkanten af 10 %, hvilket modsvarer de gennemsnitlige årlige kursstigninger på aktier, jævnfør figur 15 ovenfor. Desuden vil en ekstern investor ikke kunne opnå bestemmende indflydelse, og denne begrænsning vil ofte kræve en ekstra merrente. Endvidere har professionelle investorer sjældent nogen stor indsigt i landbrugssektorens økonomiske og konkurrencemæssige udvikling. Denne usikkerhed vil holde en stor del af investorerne tilbage, og det kan også medføre en merrente. Endeligt vil en aktie- eller anpartsinvestering være relativt illikvid, da der er et begrænset marked. Dette forhold vil også typisk kræve en ekstra merrente.

Der er dog også forhold, som kan gøre investeringer i landbrugsjord og bygninger attraktive. Jord er som bekendt et begrænset gode, og når udbuddet er begrænset, og efterspørgslen er stabil, vil der på langt sigt være en stabil prisudvikling. Dermed vil landbrugsjord normalt altid beholde en vis værdi, og dermed er investeringer i jord relativt sikre. På langt sigt vil jordpriserne følge inflationsudviklingen. Konjunkturgevinster og -tab vil opveje hinanden, men hvis investorer er i stand til at købe jord, når priserne er i bund, vil der være mulighed for betydelige gevinster. Endeligt kan investeringer i landbrugsjord

være med til at sprede risikoen i en portefølje, hvilket også kan gøre sådanne investeringer attraktive.

Alt i alt er det dog tvivlsomt, om det i hvert fald på kort sigt vil være attraktivt for eksterne investorer at placere store midler i landbrugsjord og -bygninger, jævnfør for eksempel også S. Rasmussen, 2009. Som det blev sagt meget præcist i januar 2010 ved høringen om ændringerne af landbrugsloven:

”Så længe der er landmænd, der er så glade for at være selvstændige og herre i eget hus, at de er villige til at betale ejendoms- og jordpriser, der er så høje, at deres egen aflønning og forrentningen af deres egen kapital er langt under markedslønningerne og markedrenten, så er det svært at se, hvad langsigtede investorer vil få ud af at investere i landbruget, selv om de får mulighed for det.”³

Rammer for den fremtidige udvikling

De økonomiske, juridiske og landbrugspolitiske rammer forandres løbende, og dermed ændres også de relative konkurrenceforhold mellem de forskellige ejerformer i landbruget. Ved Danmarks indtræden i EF i 1973 kunne dansk landbrug udnytte en fælles landbrugspolitik, som via markedsordninger støttede de producerede mængder. Dermed blev stordrift begunstiget. Derimod medførte reformerne og omlægningerne i landbrugspolitikken fra starten af 1990'erne, at den produktionsafhængige støtte gradvist blev erstattet af direkte betalinger. Derudover indførtes degressive ordninger, som favoriserede de mindre landbrugsjendomme. De senere år har været kendetegnet ved modsatrettede tiltag: På den ene side har der været en tendens i retning af deregulering og liberalisering, hvor markedsvilkår, fjernelse af særordninger og beskyttelse har været til relativ fordel for de større landbrug. På den anden side har der været præferencer for at styrke landdistrikterne og beskæftigelsen i yderområderne, det multifunktionelle landbrug og lokalt baserede landbrug, hvilket har styrket de mindre landbrug.

Dette har været med til at skabe en forstærket polarisering, hvor de mellemstore landbrug - herunder familielandbrugene - er havnet i et tomrum: For store til kun at være ubetydelige bibeskæftigelser og ikke-kommercielle landbrug, men for små til rigtigt at udnytte alle stordriftsfordele. Polarisationen vil sandsynligvis fortsætte, idet hensyn til på den ene side international konkurrenceevne og på den anden side landdistriktsudvikling og multifunktionalitet skal varetages. Når det gælder de landbrug, som står for hovedparten af landbrugsproduktionen, må det forventes, at landbrugspolitikken vil basere sig på liberalisering og international konkurrenceevne. Landbrug bliver i stigende grad udelukkende betragtet og behandlet som et erhverv. Hvor man tidligere indførte

særordninger og tog særlige økonomiske og politiske hensyn til landmændene på grund af "landbrugets særlige forhold", er holdningen nu ændret. Landbruget bliver ligestillet med andre erhverv, og det skyldes blandt andet den industrialisering og liberalisering, som landbruget har gennemgået.

Endeligt er det også meget sandsynligt, at landbruget fremover bliver udsat for meget mere svingende og ustabile forhold. I takt med liberaliseringen og den mere markedsorienterede landbrugspolitik vil prisudsving på verdensmarkedet slå mere direkte igennem på landmændenes priser. Disse mere ustabile markeds- og indtjeningsforhold er især uheldige i et erhverv med en meget høj gældsprocent, hvorved den økonomiske sårbarhed bliver stor. Instabiliteten kan påvirke familieejet anderledes end andre ejerformer. På den ene side er familiebrug ofte mere fleksible end store specialiserede industrilandbrug. Af-lønningen af familiens egen arbejdskraft er variabel, og lønarbejde uden for bedriften kan være en stødpude for familiebruget i ustabile perioder - hvilket taler for, at familielandbrug er i stand til at håndtere instabilitet. På den anden side er kapital fra eksterne investorer typisk mere tålmodig end familiebrugets lånekapital. Eksterne investorer vil ofte tilføre kapital som en langsigtet investering, og dermed er kortvarige udsving i indtjening ikke så afgørende. Alt i alt har stigende instabilitet både relative fordele og ulemper for familielandbruget.

Konklusion: Familielandbrugets fremtid?

Familieeje eller familielandbrug er et komplekst begreb, som ikke er særligt entydigt defineret, og som derfor heller ikke har nogen ensartet eller klar udvikling. Dertil kommer, at mange forskellige forhold påvirker familielandbrugets fremtid - i mange forskellige retninger. Strukturudviklingen vil givetvis fortsætte den hidtidige udvikling i retning af større, mere specialiserede og kapitalkrævende bedrifter med behov for fremmed medhjælp. Denne udvikling vil sætte det traditionelle familielandbrug under pres. Dertil kommer også, at landbrugets mangeårige placering som en institution og som kulturbærer er under forandring. Der vil stadig for mange være vigtige værdier knyttet til det at være landmand, men den erhvervsmæssige dimension får større betydning på bekostning af den sociologiske.

Selv om familielandbruget i en vis udstrækning kan opfattes som et modstykke til industrilandbruget, vil det næppe ændre den generelle opfattelse af, at landbruget udvikler sig til primært at være et erhverv på bekostning af de historiske og institutionelle bånd. De traditionelle familielandbrugs værdier vil derfor også komme under stigende pres. Der er også tegn på en stigende koncentration og polarisering i dansk landbrug. De store landbrug bliver endnu større, mellemgruppen kommer under pres, mens de helt små hobby- og deltidsladbrug fortsætter og er mere eller mindre upåvirkede af udviklingen.

Disse helt små landbrug - hvoraf nogle har karakter af familielandbrug - vil derfor få relativt stigende betydning i antal, mens deres relative betydning for produktion og beskæftigelse vil falde.

Endeligt er det også meget sandsynligt, at landmændene via deres andelsorganisering og tætte samarbejde formår at bevare deres indflydelse i de fremad- og bagudrettede led i værdikæden. Selv om der sandsynligvis vil ske tilpasninger i andelsselskabssystemerne, og selv om aktieselskaber kan blive mere udbredte under andelsselskabernes konstruktioner, vil det næppe svække landmændenes rolle og placering i værdikæden. Landmændene opgiver sandsynligvis ikke deres betydelige kontrol over deres forsynings- og forædlingsvirksomheder. Dermed fastholder de deres dispositionsret og uafhængighed i forhold til andre led i værdikæden - hvilket også er et kendetegn ved familielandbruget.

Konklusionen er dermed, at nogle af kendetegnene ved familielandbruget fortsat vil være under hårdt pres i de kommende år som følge af især strukturudviklingen og industrialiseringen, og det vil svække familielandbrugets placering. Andre kendetegn ved familielandbruget vil imidlertid overleve udviklingen - i nogle tilfælde dog med mindre betydning - fordi disse kendetegn i sig selv er en konkurrenceparameter, eller fordi familielandbruget harmonerer med de behov og værdier, der findes i væsentlige dele af befolkningen.

Noter

- 1 USDA 1973.
- 2 Alsing, 2011.
- 3 Kærgård, 2010 s.45.

Litteratur

- Bjørn, Claus (red.) 1982. *Dansk Mejeribrug 1882-2000*. Danske Mejeriers Fællesorganisation.
- Carlsen, S. B. og Bent Hansen (red.) 1973. *Andels-grovvarehandelen gennem 75 år*. Dansk Landbrugs Grovvarehandel.
- Hansen, Henning Otte 2010a. Den globale fjerkræindustri - koncentration og globalisering, *Tidsskrift for Landøkonomi*, No. 4/2010, 196. årgang, pp. 379-394.
- Hansen, Henning Otte 2010b. Ejerformer i dansk landbrug. Kan selvejeet overleve?, *Tidsskrift for Landøkonomi*, No. 1/2010, 196. årgang, pp. 81-87.
- Nielsen, Anton Hjortshøj 1983. Familielandbruget i Danmark, *NJF-Utredning / Rapport nr. 22 / Familielandbrugets fremtid*. Nordiske Jordbrugsforskernes Forening, pp. 19-44.
- NJF-Utredning / Rapport nr. 22 / Familielandbrugets fremtid*. Nordiske Jordbrugsforskernes Forening.
- USDA 1973. Can Family Farms Compete?, *News for Farmer Cooperatives*, May 1973, pp. 2-5.

Trykte kilder

- Danmarks Statistik, flere årgange a. *Landbrugsstatistik*
- Danmarks Statistik, flere årgange b. *Statistiske Efterretninger*, "Momsstatistik"
- Danmarks Statistik, flere årgange c. *Statistiske Efterretninger*, "Bygge- og anlægsvirksomhed"
- Danmarks Statistik, flere årgange d. *Statistiske Meddelelser*, "Ejendomssalg"
- Danmarks Statistik, flere årgange e. *Statistisk Årbog*
- Danske Andelsselskaber, flere årgange a. *Andelsbladet*
- Danske Andelsselskaber, flere årgange b, *Danske Andelsselskaber*
- Danske Husmandsforeninger 1993: *Familiebruget i udvikling. Rapport fra Danske Husmandsforeningers udvalg vedrørende familiebrugets økonomi og finansiering*.
- De danske Landboforeninger 1982: *Det selvejede familielandbrugs problemer i Danmark*, Notat til Landsformandsmødet 1982.
- De danske Landboforeninger, flere årgange. *Landøkonomisk Oversigt*.

Utrykte kilder

- Alsing, Heidi 2011: Personlig meddelelse, februar 2011. Sekretær for Familie-landbruget i Landbrug & Fødevarer
- Christensen, Johannes et al. 2007: *Landbrugets fremtidige besiddelsesformer og finansiering - specielt med sigte på de store husdyrbedrifter*. Fødevareøkonomisk Institut, offentliggjort på <http://www.foi.life.ku.dk/Nyheder/Arkiv/~media/Foi/docs/Publikationer/Rapporter/Eksterne%20rapporter/Rapport%20besiddelsesformer%20ny.ashx>
- Danmarks Statistik 2011: *Statistikbanken*, offentliggjort på <http://www.statistikbanken.dk>
- Danmarks Statistik 2010a: Specialkørsel af firmastatistikken
- Danmarks Statistik 2010b: *Ikke-opdateret tidsserie 1973-1999, Landbrug*, offentliggjort på <http://www.dst.dk/Statistik/dokumentation/KT3Rb/Afsluttede-statistikker-og-publikationer/Serier/Ikke-opdateret-tidsserie-1979-1999.aspx>
- FADN 2010: *FADN Public Database*, offentliggjort på: <http://ec.europa.eu/agriculture/rica/database/database.cfm>
- Kærgård, Niels 2010: Nye ejerformer i landbruget. Indlæg ved *Høring om ændringer i landbrugsloven*, 10. februar 2010, Christiansborg, offentliggjort på <http://www.tekno.dk/uploadfiles/HoeringsrapportaendringeriLandbrugsloven-Teknologiraadet.pdf>
- Rasmussen, Svend 2009. *Konsekvenser af ændring/ophævelse af landbrugsloven*, Fødevareøkonomisk Institut, 2009, offentliggjort på http://www.foi.life.ku.dk/Publikationer/FOI_serier/~media/Foi/docs/Publikationer/Udredninger/2009/Udredning%20om%20landbrugsloven.ashx
- USDA 2010. America's diverse Family Farms, 2010 edition, *Economic Information Bulletin*, Number 67, offentliggjort på: <http://www.ers.usda.gov/Publications/EIB67/EIB67.pdf>
- USDA 2006. Structure and finances of US Farms:2005 Family Report. Robert A. Hoppe and David E. Banker. *Economic Information Bulletin*, Number 12, offentliggjort på <http://www.ers.usda.gov/publications/EIB12/EIB12.pdf>
- USDA 2005. *Briefing rooms; Farm structure; Glossary*, offentliggjort på <http://www.ers.usda.gov/Briefing/FarmStructure/glossary.htm>

Summary

This article analyses the implications of the term *familielandbrug*, meaning family farm or family farming. Family ownership, family farming and family farm are terms that, to a very large extent, are used at random. They are neither precise nor well-defined terms, and there are many different dimensions to the topic, for example, the type of ownership, property size, labour efficiency and the degree of industrialization. To evaluate all aspects and characteristics of *familielandbrug*, the following points should be included:

- The family's work in relation to the total work effort
- The family's participation in the work on the farm
- Company formation versus sole proprietorship
- The degree of genuine ownership
- Succession within the family
- Leasehold tenure
- Owner and user are the same person – manager or superintendent
- The farmer's rights of disposal and autonomy

By analyzing the historical development of these conditions, it can be observed that there are no clear trends relative to the importance of these factors. The family's work effort in proportion to the total work effort on farms is an important measure when it comes to defining the family farm. In this respect, family work effort has varied markedly over the past century. In the first half of the 20th century, the importance of family work effort increased, but from the end of the 1960s, this process reversed. Significantly, over the past 20 years, this process has advanced swiftly. Also, aspects like company formation and leasehold tenure have put pressure on the family farm. In contrast, the farmers' power of disposal and autonomy – which may also be seen as family farm characteristics – are not under pressure so far as it is measured by the farmers ownership of enterprises in the value chain.

Structural change plays an important role for the family farming today – both historically and in the future. The reason is that structural change is clearly directed to larger, more concentrated and more industrialized farms, and it will continue to affect the basis of family farming. With the constant increase in the size of farms it is – all things being equal – becoming harder and harder to maintain and finance family farms as the dominant type of ownership. Although agricultural law was liberalized in 2010, whereby companies' opportunities to make investments in agricultural enterprises were significantly improved, it is doubtful whether it would be, at least in the short term, financially attractive for outside investors to place large sums in farm land and buildings.

The framework behind economic, legal and agricultural policy is changing continuously, and therefore affects the relative competition between the various forms of ownership in agriculture. Recent developments in this area have helped create an enhanced polarization, in which medium-sized farms – including family farms – have ended up in a vacuum. Polarization is likely to continue, taking into account that on the one hand international competitiveness and on the other rural development and multi functionality must be fulfilled.

The conclusion is that family ownership and family farming are very complex concepts, which are not clearly defined, and which therefore do not have any consistent or clear development. In addition, many different factors affect the future of family farms – pushing in many different directions. However, it is likely that the characteristics of family farms will continue to be under heavy pressure in the coming years, especially because of structural change and industrialization, and this will weaken the position of family farms. Other features of the family farm will survive the trends – in some cases though with minor significance – because these features are themselves a comparative advantage, or because family farming is in harmony with the needs and values that exist in significant parts of the population.

Forfatter

Henning Otte Hansen, født 1959. Uddannet cand. agro. og ph.d. ved det nuværende KU-LIFE samt cand. merc. og HD (u) ved CBS. Ansat som seniorrådgiver på Fødevarøkonomisk Institut ved Københavns Universitet, KU-LIFE, og især beskæftiget med udviklingen i agro- og fødevarerindustrien, men også med specifikke emner som globalisering, strukturudvikling, internationale og nationale fødevarermarkeder samt landbrugets fremtid. Har skrevet otte bøger, herunder "Andelsselskaber i udvikling (2011), "Vækst i Fødevarerindustrien" (2005) og "Landbrug i et moderne samfund" (2001).

Om Familielandbrugets betydning for dansk landbrug

Vi er blevet opfordret til at sætte ord på den betydning som organisationen Familielandbruget har og har haft i dansk landbrug. Vi har prøvet at anskue opgaven lidt bredere og har inddraget lidt perspektiver, hvad angår organisationens betydning for det danske samfund.

Siden opfordringen kommer *fra* et historisk tidsskrift, tillader vi os også at indlede med nogle betragtninger, der angår Husmandsbevægelsens/Familielandbrugets mere historiske betydning. For uden at vedkende sig den betydning, som Husmandsbevægelsen havde før og omkring forrige århundredeskifte, kan det være vanskeligt at forstå den selvfølgelighed, hvormed organisationen til stædighed forsvare sin selvstændige berettigelse.

Starten på en bevægelse

Det handler om dannelsen af hundredvis af lokale husmandsforeninger op til omkring år 1900. Det gjaldt samlingen af de ikke-besiddende landarbejdere, der godt nok ikke længere var stavnsbundne, men stadig helt afhængige af at kunne tage arbejde hos de selvstændige gårdejere. Og det var et fremsynet og for hele samfundet meget værdifuldt skridt at samle husmandsstanden. Lidt selvhøjtideligt kan man godt forsvare at fastslå, at husmandsorganiseringen sammen med andelsbevægelsen var to af de helt afgørende grundsten i landets økonomiske og velfærdsmæssige rejsning.

Fra at have været en stor befolkningsgruppe af forarmede og dårligt uddannede landarbejderfamilier, der primært tjente som billig arbejdskraft for gård- ejere og proprietærer, men slet ikke udnyttede sit potentiale, fik bevægelsen sat gang i en udvikling, der fik sikret husmandsfamilierne en bedre fremtid ved blandt andet at sikre:

- Uddannelse, til dels på egne husmandsskoler som Høng og St. Restrup
- Landbrugsfaglig rådgivning
- Udveksling af landbrugsfaglig viden via husmandsrejserne
- Etablering af egne ulykkes-, ansvars- samt brandforsikringer
- Etablering af husmandshypotekforening med yderligere belåningsmuligheder.

Men først og fremmest skaffede man familierne fod under eget bord. Med jordlovgivning om udstykning af husmandsparceller og statshusmandslån fik man

gjort en hel klasse af landarbejdere betydeligt mere produktive end hidtil. For husmandslodderne var stadig små og jorden ofte i den ringeste ende. Derfor måtte husmænd, boelsmænd og parcellister – alle husmænd for Vorherre – primært kaste sig ud i en om end beskedent animalsk produktion. Med vægten på den animalske produktion blev de mange husmandsbrug små, men væsentlige leverandører til andelsmejerier og slagterier.

Husmændene havde omkring 1902 med Køgeresolutionen for så vidt mere tilfælles med arbejderne end med gårdejerne. I resolutionen står solidaritet med de ubemidlede i højsædet, som det fremgår af følgende citat:

”Husmandsstanden kræver [...] ikke nogen Begunstigelse for sig ved Skattelovgivningen, saasom Ophævelsen af de faste Grundskatter og Tiender, der findes ved Jordens Overtagelse, og godtgøres ved afkortning i Købesummen; desliges Byrders Afskaffelse vil urettelig komme et enkelt Slægtsled til gode, og af dette kun de store Grundejere, til Forringelse af Samfundsformuen og til Tab for de ubemidlede Samfundsklasser.”

Husmandsbevægelsen fik som bekendt *især* politisk indflydelse via Det radikale Venstre, og der har i tidens løb været en del fremtrædende husmænd i Folketinget og en løbende kontakt mellem bevægelse og parti.

Bevægelsen havde vind i sejlene især i første halvdel af århundredet og organiserede omkring 1950 mere end 110.000 husmandsmedlemmer i godt 1.300 lokalforeninger.

En organisation på toppen

Alt dette er antagelig kendt stof, men værd at holde sig for øje, når historien de følgende årtier byder på medlemstilbagegang af forskellige grunde:

- Den almindelige og generelle vandring fra land til by tager for alvor fart efter Anden Verdenskrig og det efterfølgende økonomiske opsving.
- Mekanisering af landbrugsproduktionen, den grå Ferguson og ny staldteknologi, gør det muligt at klare mark- og staldarbejdet med betydeligt færre folk.
- Afregningspriserne afspejler *desværre* den stigende produktivitet, og indtjeningen per enhed daler, og behovet for at speede strukturudviklingen op øges tilsvarende.

Men fortsat holder en pæn kreds – i 1990 var der 15.000 aktive medlemmer – af små og mellemstore landbrug fast ved de ideologiske og politiske grunde til medlemskabet af Husmandsforeningerne, først De Samvirkende og siden lands-

dækkende De danske Husmandsforeninger. Først i 1993 fulgte navneændringen til Dansk Familielandbrug.

Familiebruget blev som begreb og lokalt anvendt navn født i 1980'erne, som en mere nutidig og forståelig betegnelse for de små og mellemstore landbrug. Henning Otte Hansen har på udmærket vis beskrevet og defineret familielandbruget andetsteds i dette nummer af Landbohistorisk Tidsskrift. Men navneændringen kunne først bringes til torvs, da Christian Sørensen valgte at stoppe i 1993. "*Det bliver ikke i min tid som formand*", var hans udsagn, og det holdt han.

Men ved årsmødet i 1993, da forsamlingen valgte Peder Thomsen som ny formand, blev der også fremsat forslag om navneændring til Familiebruget. På selve mødet opstod en disputs om navnet, især foranlediget af Vejle Amts Husmandsforenings formand Svend Mærkedahl, som stillede krav om, at navnet burde signalere landbrug tydeligere. Deraf navnet Dansk Familielandbrug.

Hvor foreningens succeskriterium tidligere i det 20. århundrede var let at få øje på, svandt dette mål noget af syne i de sidste tiår af århundredet.

Statshusmandsloven blev ophævet i 1971, og en landbokommission nedsat i 1960 fulgtes op af en stadig strøm af udvalg og kommissioner, der med forslag til lovændringer og justeringer næsten årligt affødte en liberalisering af landbrugsloven. Resultatet var som bekendt, at det blev stadig lettere at samle jord og afvise andres – læs husmænds – behov for tillægsjord. At husmændene har kæmpet ivrigt imod hver eneste lovændring, der har haft til formål at lempe restriktionerne omkring erhvervsreglerne og landbrugs- og bopælspligten, *kan* ikke komme bag på nogen. At man havde succes med sit foretagende i det mindste enkelte gange, er måske mindre kendt og bør derfor fremhæves, idet man i 1986 faktisk lykkedes med en stramning af landbrugsloven og indførelse af en fortrinsstilling til landbrug med behov for tillægsjord. Ligeledes fik man ved landbrugslovændringen i 1999 strammet sammenlægningsgrænserne.

Det var reelt i fin harmoni med de miljømæssige krav, som Familielandbruget i disse år var betydeligt mere lydhøre overfor, end Landboforeningerne og *deres formand*, H.O.A. Kjeldsen, var. Miljøkravene indebar behov for mere såkaldt harmonijord, og det satte yderligere husmændenes animalske produktion under pres. Derfor var fortrinsstillingen i god tråd med familielandbrugenes behov.

Den mere positive indstilling til miljø var reelt også baggrunden for, at husmændene på pionervis var med til at sætte gang i den økologiske produktionsform. Det skete blandt andet ved i 1985 at danne landbrugets første økologiudvalg og ansætte de tre første økologikonsulenter i de landøkonomiske rådgivninger.

På den eksperimentale bane blev der på initiativ af Familielandbruget nedsat et ministerielt udvalg til at se nærmere på mulighederne for dannelse af

Figur 1. Billedet er fra maj 1945, og det er fra Mathias og Nielsine Kristensens guldbryllup. Guldbrudeparret sidder i midten omgivet af børn, svigerbørn og børnebørn. I løbet af de 50 år havde de to sammen med deres børn opdyrket omkring 125 tønder land hede i Egsgaard ved Filskov, og det var lykkedes dem at opbygge et møsterlandbrug. Året forinden havde sønnen, Niels, der står yderst til højre på billedet, overtaget gården. Kilde: Privateje hos Mogens R. Nissen.

fondsejede landbrug, hvormed brugsretten på lejevilkår kunne overlades yngre jordbrugere uden kapital til at købe eget landbrug.

Et ganske godt samarbejde med de siddende socialdemokratiske landbrugsministre Bjørn Westh og Henrik Dam Kristensen var med til at give foreningen politisk rygstød i løbet af 1990'erne.

På sæt og vis gik Familielandbruget således ind i det ny årtusind med ganske rank ryg og bevidstheden om fortsat at have betydning for det danske landbrug. Der syntes også i de sidste årtier af århundredet at være en positiv betydning af, at landbrugernes organisationer har haft flere *ansigter*. Udsprunget af især den tidligere styrkeposition, havde husmændene sikret sig forskellige fremadrettede vilkår og poster, hvoraf der skal fremhæves et par stykker:

Grundbelåningen af landbrugernes ejendomme og produktionsanlæg var i mange år stort set alene sikret via Dansk Landbrugs Realkredit. Det var per excellence landbrugets kreditgiver og det fungerede set ud fra et husmands-

synspunkt rigtigt godt. Tilmed var det sådan, at vurderingsinspektørerne i flere årtier blev udmeldt af henholdsvis Landboforeningerne og Husmandsforeningerne/Familielandbruget. Det var paritetisk sammensatte vurderingshold, som sikrede at både høj og lav – stort som småt – blev bedømt fair og lige, når det gjaldt belåningsgrundlag. Når man i dag, efter DLR's monopolagtige status blev brudt i slutningen af 1990'erne, skal bedømme realkredit og bankernes udlånsprofil og deres held med det, forekommer det hverken fair eller fornuftigt. Og at dømme efter den massive gældsbyrde, som landbruget i dag sidder med, var det ingen gevinst at forlade det gamle kreditsystem.

Landbrugsloven og jordfordelingen er og har som omtalt altid været en mærkesag for Familielandbruget. Derfor har man også udnyttet sine tildelte pladser i Jordbrugskommissionerne rundt om i landet. Jordbrugskommissioner, hvor man som i realkredit havde sikret, at såvel husmænd som landboforeningsmænd havde plads. Her har familielandbrugets repræsentanter været med til at sikre, at også de mindre landbrug kunne komme i betragtning, når der var jord at fordele og miljøforhold at tage i betragtning. Også her har husmænd udgjort et værn for de mindste brug og ydet sit til retfærdige løsninger.

Mælkekvoteudvalget var yderligere et forum, hvor der er blevet kæmpet indædt fra familielandbrugets side for at bevare produktion også på de små og mellemstore kvægbrug. Ikke mindst fordelingen af de EU-udmeldte frimængder, der i årene efter kvoteordningen indførelse tilkom nationalstaterne, gav anledning til endeløse drøftelser om fordelingsprincipper efter hoved eller hoveder. Hvor Familielandbruget til stadighed kæmpede for at alle producenter burde have lige andel i ny gratis mængder, holdt Landboforeningerne på en deling efter den produktionsstørrelse, som kvægbrugerne allerede havde.

I foreningsarbejde og i politik har landbruget traditionelt været rigtig godt repræsenteret, oftest ud fra de to partier som har stået landbrugets to primære organisationer nærmest, henholdsvis Det radikale Venstre og partiet Venstre. At husmændene har haft interessevaretagelse i fællesskab med et parti, som generelt har tænkt fordelingspolitisk og socialt mere på de, der ikke er født med en sølvske i baglommen, er ikke mærkeligt. Det går trods alt en lige linie fra de første husmandsførere og folketingsmedlemmer, som talte de uformuendes sag. At parti og bevægelse ikke længere er så tætte er til gengæld også forståeligt. Tilbage i starten af 1990'erne havde samtale mellem parti og forening fortsat en klangbund og de første vandmiljøreguleringer blev faktisk drøftet ivrigt mellem de radikales Marianne Jelved og familielandbruget ved Christian Sørensen og senere Peder Thomsen.

Den politiske samklang med Det radikale Venstre svandt dog ind i takt med, at Familielandbruget valgte at opgive sin støtte til oprævning af ejendoms- og jordskat og i stedet for sammen med Landboforeningerne arbejdede for en fjer-

nelse eller nedsættelse af grundskylden. Da de radikale miljøpolitiske udmeldinger samtidig også blev mere kradse, blev en samhørighed stadig sværere at opretholde.

En samarbejdende organisation

Skønt Familielandbrug og Landboforeninger ikke i alle spørgsmål er enige om landbrugspolitikken har man et ganske tæt samarbejde om mangt og meget. Eksemplerne er mange – her skal blot nævnes:

Hele rådgivningssiden, hvor man med dannelse af den to-lagede rådgivning enedes om etablering af Det fælles faglige Rådgivningscenter først i Viby og senere i Skejby. Derom arbejdede man desuden tæt sammen i det ministerielle konsulentudvalg, som sikrede et betydeligt bidrag til hele den faglige rådgivning over for primærlandbrug, hvad enten rådgivningen udgik fra familielandbrug eller landboforeninger.

Efteruddannelsessamarbejde, hvor man i fællesskab fik skabt en solid platform i et skolesamarbejde i en akse af Tune, Hovborg og Koldkærgaard med flere til gavn for såvel den faglige som den organisatoriske efteruddannelse.

Økonomisk-politisk samarbejde mellem de to organisationer blev naturligvis også hele tiden søgt både i det daglige samarbejde mellem sekretariatene og på folkevalgt plan – og både på fællesmøder og i Landbrugsraadets organer. Mange spørgsmål havde man helt naturligt samme interesse for og kunne udmærket samordne synspunkterne omkring.

Det var derfor ikke mærkeligt, at mange i årenes løb spurgte, om ikke tiden var inde til at lægge organisationerne sammen. Udadtill så forskellene ikke længere så store ud, og det syntes både dyrt og besværligt at opretholde flere selvstændige organisationer.

Flere forsøg på en helt overordnet samling af organisationer i Landbrugsraadet blev uden held forsøgt i slutningen af 1990'erne. Forsøg som Familielandbruget faktisk støttede, men det skal bemærkes, at det var en *gratis* omgang, da forslaget allerede var afvist af landboforeningerne.

Da Familielandbrugets bestyrelse i april 2002 fik præsenteret den såkaldte KINA-aftale, var det ikke langt fra opstand i organisationen. Fusionsforslaget fra Peder Thomsen og Peter Gæmelke vakte bestemt ikke begejstring fra start. Men det skulle vise sig, at stemningen lod sig vende – i hvert tilfælde for flertallet – inden man nåede frem til 29. november 2002 og det ekstraordinære landsmøde, der skulle afgøre sagen. Med 114 stemmer for og 51 imod tilsluttede Familielandbrugets delegerede sig, at man sammenlagde de to landsorganisationer.

Der er ingen tvivl om at Peder og Peter i deres aftale lagde vægt på at samle kræfterne og skabe en organisation med større politisk slagkraft. For Peders

vedkommende skete det ikke mindst ud fra en klar erkendelse af, at den buldrende strukturudvikling bare fra midten af 1980'erne havde taget mere end en tredjedel af bedrifterne. I Familielandbruget var antallet af aktive medlemmer nu nede på omkring 8.000. Problemerne med at matche de udfordringer, som ikke mindst de politiske beslutninger bød på, blev stadig større. Det skulle en samlet landsbestyrelse og et samlet landssekretariat have bedre muligheder for at klare.

Skulle der nogensinde indgås en for Familielandbruget rimelig fordelagtig aftale med sikring af en pæn repræsentation i den fælles bestyrelse og rettigheder på vitale områder, så var tiden inde, mente Peder Thomsen. Mange andre var fra start dybt uenige og en protestbevægelse, Frie bønder - Levende land, dannedes da også på baggrund af fusionen. Men Peder Thomsen talte sin sag godt, og som stemmetallet afslører, var det endog en pæn majoritet, der fulgte ham.

Med fusionen i 2003 af landsbestyrelserne for Landboforeningerne og Familielandbruget i Dansk Landbrug blev markeringsrummet og betydningen af at

Figur 2. Den afgørende afstemning ved det ekstraordinære landsmøde den 29. november 2002 viser afstemningsreaktionerne hos Niels Christian Larsen, Peder Thomsen og Heidi Alsing. Foto H. Tønnesen

have to foreninger betydeligt mindre. I to landsdele – henholdsvis Bornholm og Lolland-Falster – er man gået videre og har sammenlagt foreningerne lokalt og regionalt, og det med ”rygmærker” er ikke længere så populært. I andre landsdele er et udstrakt samarbejde omkring rådgivningsopgaverne faldet naturligt mellem foreningerne.

Familielandbruget af i dag, 2011, kaster sig ikke længere op til at være den store bannerfører for en husmandsbevægelse, og det er der nogle grunde til.

- I 10 år har en venstreledet regering domineret dansk politik uden for meget plads til andres holdninger, en blokpolitik, som sjældent er set mere massiv i nyere tid. Familielandbrugets indgåelse af Kina-aftalen om fusionen i Dansk Landbrug må på den baggrund ses som rettidig omhu. Familielandbruget alene havde landspolitisk set ikke noget at komme efter i 10 året efter regeringsskiftet 2001.
- Andre grupperinger positionerer sig på samme banehalvdel som husmændene traditionelt har opfattet som deres. Således gør deltidslandmændene, som Henning Otte Hansen også giver plads som gruppering i sin artikel, krav på at tegne en betydelig del af landbrugets interesser på tværs af hidtidige organisationstilhør. Det gør de uagtet, at det er henholdsvis Familielandbrug og Landboforeninger, der har valgt sine repræsentanter ind i deltidsudvalgene. Familielandbruget mener, at vi er nødt til at etablere et tættere samarbejde og stå sammen – det skal vise sig, om det holder. Forskellen er, at familielandbruget er en medlemsforening, hvor du kan tælle dine betalende proselytter, aktuelt 4.000 A-medlemmer. Deltidsudvalget kan derimod uden videre hævde, at de taler på vegne af et flertal af landbrugerne, nemlig *alle* deltidslandbrug, aktuelt omkring 20.000 landbrug.
- Med erkendelsen af, at antallet af aktive familielandbrugere desværre skrumpet, er det ikke blevet lettere at formulere og markere Familielandbrugets politiske synspunkter. Ja, nogle vil mene, at selve behovet for særlige familielandbrugssynspunkter og interesser må være udlevet.

Yderligere har enhedsorganisationen Landbrug & Fødevarer siden dannelsen i 2009 gjort landbrugets forskellige delorganisationers oprindelse og synspunkter stadig mere usynlige og vanskelige at markedsføre. Det har heller ikke været intentionen at øge delorganisationernes eksterne meningstilkendegivelser. Ønsket er derimod at holde meningsudvekslingerne indendørs i henholdsvis en Primærlandbrugsbestyrelse og en Virksomhedsbestyrelse og så udadtil fremstå som nogenlunde enige og sikre sig en bedre forhandlingsposition. En øvelse der aktuelt har vist sig mere end vanskelig at sikre i virkelighedens verden, når man ser markeringer med fakkeloptog og vrede traktordemonstrationer.

Hvad er så Familielandbrugets politiske mission og berettigelse 2011? Familielandbruget har faktisk brugt mange bestyrelsesmøder i de senere år på at drøfte og formulere de politiske mærkesager, som man vil kæmpe for og kendes på. I pjeceform har vi i Familielandbruget formuleret *de 10 bud*, som slutter denne artikel af:

1. Familielandbrugssektionen er talerør for de små og mellemstore landbrugsfamilier, der vil mere end blot produktion. Alle kan komme til orde, og medlemskab giver mand og kone lige ret til at stemme og stille op i regionsforningerne.
2. Vi vil bevare selvejet og arbejde for mangfoldigheden, så landbruget ikke udvikler sig til ensidigt industrilandbrug. Der skal findes plads til de mindre produktioner, som uden miljørisici kan gives lettere rammebetingelser at virke indenfor.
3. Vi vil fortsat arbejde for deltids- og fritidslandbrugerne, sådan at livet som landbruger og lønmodtager kan kombineres uden arbejdsmarkeds- og skattemæssige problemer.
4. Vi arbejder for at gøre det økonomisk mere attraktivt og bureaukratisk set lettere at etablere sig og drive mindre og selvstændige virksomheder i yderområderne af Danmark.
5. Vi arbejder for i egen og fælles rådgivningstjeneste at sikre en kompetent, konkurrencedygtig og uafhængig rådgivning med økonomiske løsninger, også til de små og mellemstore bedrifter og andre selvstændige erhvervsdrivende.
6. Vi arbejder for, at banker og kreditforeninger og politikere bringes til at forstå, at det er *gørelse* – godt management på nydansk – og ikke *størrelse*, der bør bestemme udviklings- og lånemulighederne.
7. Vi arbejder for bevarelse af andelsselskaberne og principperne om solidaritet og sammenhold også, når det kommer til afregningsforhold. Fradrag og tillæg må indrettes, så de tilgodeser også mindre og alternative produktioner.
8. Vi arbejder for, at landbrugsstøtten ikke primært tilfalder de største producenter, men i højere grad indrettes, så den understøtter mangfoldighed, miljø og naturinteresser.
9. Vi ønsker at styrke det gode liv på landet. Som led i omlægningen af EU's landbrugsstøtte bør en større del som landdistriktsmidler nyttiggøres i lokalområderne.
10. Vi holder fokus på helheden og på familiernes trivsel. Foreningens familieudvalg er fortsat et aktiv i det forbrugerrettede samarbejde med såvel interne som eksterne partnere for at fremme gode kostvaner, trivsel og sundhed.

Mange af de 10 bud tilslutter man sig i Landbrug & Fødevarer. Det er baggrunden for, at Familielandbrugssektionen er med i fusionen, og det er de værdier, som man i særlig grad forfægter i de fælles fora. Så jo, Familielandbrugsektionen holder stadig og stædigt ved og har i sin egen selvforståelse fortsat en stemme at yde i dansk landbrug.

Forfattere

Ib W. Jensen er formand for Familielandbrugssektionen og medlem af formandskabet i Landbrug & Fødevarer. Heidi Alsing er chefkonsulent i Landbrug & Fødevarer og sekretær i Familielandbrugssektionen.

Landbohistorisk Tidsskrift

Abonnement

Landbohistorisk Tidsskrift udkommer to gange årligt og koster 180 kroner i almindeligt abonnement, der kan tegnes på www.landhist.dk eller hos selskabets bogklub.

Landbohistorisk Selskabs Bogklub

Ved medlemskab af Landbohistorisk Selskabs Bogklub er prisen for abonnement på Landbohistorisk Tidsskrift kun 160 kroner årligt.

Medlemmer af bogklubben modtager information om selskabets øvrige udgivelser og kan købe disse til reduceret pris. Medlemskab af bogklubben er gratis, og der er intet krav om køb ud over abonnement på Landbohistorisk Tidsskrift.

Selskabets publikationsliste kan ses på webstedet www.landhist.dk. Bestilling af publikationer kan ske på webstedet eller hos Landbohistorisk Selskabs Bogsalg.

Landbohistorisk Selskabs Bogklub
Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup, 8963 Auning
E-mail: bogsalg@landhist.dk
Telefax: 86 48 41 82, telefon: 86 48 34 44

Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.

Landbohistorisk Selskab er et tværvidenskabeligt forum, der har til formål at fremme forskning i landbohistorie i bred forstand. Selskabet opfylder sit formål gennem udgivelse eller medvirken til udgivelse af fremstillinger med landbohistoriske emner og kilder af væsentlig betydning for forskningen herindenfor. Desuden tager selskabet initiativ til afholdelse af seminarer om landbohistorie eller beslægtede emner. Selskabets statutter og anden information kan ses på www.landhist.dk.

Landbohistorisk Selskab har sekretariat på Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup – se adresse ovenfor. Landbohistorisk Selskabs formand, lektor, dr. phil. Carsten Porskrog Rasmussen træffes på Historisk Afdeling, Aarhus Universitet, Bygning 1410, Bartholins Allé 16, 8000 Århus C. E-mail: hiscpr@hum.au.dk. Telefon: 89 42 20 39.

